

ALGEMEEN STEMRECHT EN ALGEMENE STAKING 1889-1893

Het koorddansen van de Belgische Werkliedenpartij

De jonge Werkliedenpartij mocht het dan behoorlijk goed doen in de verkiezingen voor de Werkrechtscamities en de Arbeids- en Nijverheidsraden, in de politieke verkiezingen, gebaseerd op het cijnskiesstelsel, waren, zelfs in de Borinage, de resultaten teleurstellend. De conclusie lag voor de hand: de BWP kon pas doorbreken als het algemeen stemrecht werd ingevoerd. Enkel het algemeen stemrecht zou aan de partij een massabasis en de nodige politieke invloed bezorgen. De verovering van het algemeen stemrecht werd voor de partij dan ook meer dan een politiek oogmerk, het werd haar bestaansreden zelf.

Ten aanzien van dat algemeen stemrecht werden zeer hoge verwachtingen gekoesterd. Het algemeen stemrecht leverde de sleutel tot alle hervormingen, de sleutel tot het paradijs van het socialisme. Dit soort mystificatie had uiteraard ook zijn mobiliserende functie. Daartegenover stond de gematigdheid van de partij. Die gematigdheid werd nog versterkt door de lering die men uit de gebeurtenissen van maart 1886 had getrokken. Ondanks alle mystieke vervoering mocht de partij in de praktijk de paden van de wettelijkheid niet verlaten, ze moest steunen op sterke coöperaties en vakbonden, op discipline. De strategie van de BWP was wars van geweld en volkse uitbarstingen. Haar middelen waren gematigd, dat wilde zeggen realistisch. De prangende tegenstelling tussen doel en middelen, tussen mystiek en pragmatisme zou het optreden van de Werkliedenpartij de volgende jaren sterk bepalen. Het leidde tot een wel bijzonder delicaat soort politiek koorddansen dat het moest hebben van een bijna-revolutionaire energie aan de ene kant, maar van een al even behoudsgezind gezond verstand aan de andere kant. Het was een programma dat voortdurend bedreigd werd door een weinig meegaande burgerij én even voortdurend gehypothekeerd werd door een roerige volkse basis.

Het ultieme politieke wapen waarmee men het algemeen stemrecht wilde binnenhalen, de algemene staking, had op het eerste gezicht nochtans niets gematigds, wel integendeel, de BWP zou er internationaal zelfs een bijna-revolutionaire reputatie mee opbouwen. De gematigdheid lag evenwel in de mitsen en de maars, in de voorwaarden die vervuld moesten zijn voor ze effectief de algemene staking zou uitroepen. In de wijze waarop de algemene staking in die jaren gehanteerd werd, kristalliseerde zich paradoxaal de hele

tegenstelling tussen mystiek en pragmatisme rond het algemeen stemrecht. In principe paste een wapen als algemene staking perfect in de retoriek over het algemeen stemrecht, de gebruiksaanwijzing bleek evenwel zeer gematigd. De beperkende voorwaarden bij de aanwending van het wapen van de algemene staking waren legio. Op vlak van organisatie was de voorafgaande ontwikkeling van de vakbeweging in alle sectoren van het economisch leven een noodzaak, bovendien dienden de coöperatieve winkels over voldoende voorraden te beschikken en de economische situatie moest dusdanig zijn dat er een tekort aan arbeidskrachten heerste. Er werd ook een duidelijke procedure uitgewerkt: de algemene staking kon niet spontaan uitbreken, maar moest door een congres overwogen worden.

Bij dit alles kan men zich niet van de indruk ontdoen dat het hier in de eerste plaats om verbale krachtpatserij ging. Men gebruikte de algemene staking om te dreigen tegen de burgerij (bij wie de herinnering aan de Commune en aan maart 1886 nog bijzonder levendig was). Maar zelfs bij het dreigen bleef men gematigd, want ook bij de socialistische leiders was men, niet het minst door de herinnering aan dezelfde gebeurtenissen, beducht voor een algemene staking die revolutionaire vormen zou aannemen. Hun streven was fundamenteel vreedzaam, daarom mikten ze net op het algemeen stemrecht. En als er dan toch een algemene staking kwam, dan moest die naar hun mening vreedzaam en georganiseerd verlopen.

Dit fundamenteel gematigd uitgangspunt kon uiteraard niet verhinderen dat in de hitte van de strijd, complex als het strijdtoneel was, ook socialistische voormannen tot op zekere hoogte gingen flirten met de revolutie. Moeten we dit als inconsistent gedrag of demagogie bestempelen? Veeleer zal dit gewoon inherent geweest zijn aan de regels van het politieke spel. Om met succes het wapen van de algemene staking te kunnen uitspelen moest men die in dubbel opzicht ernstig nemen: om de burgerlijke tegenstander waarmee men onderhandelde, te doen toegeven moest men hem voldoende afschrikken, moesten dus de arbeiders effectief in zekere mate gemobiliseerd worden. Het beste middel om een gematigde politiek op te leggen bestond erin onverzoenlijke taal te spreken. De keerzijde van de medaille was dan weer dat, eenmaal gemobiliseerd, de arbeiders nog moeilijk in toom te houden waren, ze kregen er trek in, het bewustzijn van eigen kracht won erdoor en aan dit machtsgevoel konden ze zich gevaarlijk beroezelen. Tussen die twee uitersten moest het kader van de BWP zich in de periode 1889-1893 bewegen: aan de ene kant was er het diplomatieke spel rond de instellingen, aan de andere kant de roerige, ongeduldige basis, voor wie dit alles slechts tijdverlies betekende, manoeuvres.

De stakingen voor het algemeen stemrecht waren natuurlijk geen uitvinding van de jaren negentig, een duidelijke aanloop daartoe was al einde de jaren tachtig genomen. Een en ander werd gevoed door een politisering van

brede lagen van Waalse arbeiders. Politiek viel voor hen samen met algemeen stemrecht, dit was de voorwaarde voor de verbetering van hun materiële situatie; dit was ook, hoewel minder duidelijk, een instrument van machtsverwerving. (Hoe dan ook kenmerkte in het bijzonder de stakingsactiviteit van de mijnwerkers zich door een interferentie van politieke en economische motieven.) In de jaren 1890-1893 beleefde de beweging voor het algemeen stemrecht door enkele dramatische stakingen, partijcongressen en parlementaire diplomatie een relatief hoogtepunt.¹ De vraag die ons hier verder bezighoudt, betreft de rol die binnen dit spanningsveld was weggelegd voor de anarchistische beweging.

De zwarte vlag

Voor de republikeinse socialistische betekende het proces van "Le grand complot" in mei 1889, de doodsteek. De infiltratie van de partij door de staatsveiligheid was open en bloot aan de oppervlakte getreden.² Het was een tijd waarin iedereen overal provocateurs ontwaarde. De socialistische leiders hadden altijd al graag bij de minste aanleiding de anarchisten voor provocateurs versleten, en even vaak kregen de socialistische leiders vanwege de anarchisten van hetzelfde laken een pak. Maar in de grond vormde het groot complot geen smet op het blazoen van de anarchisten. Mede door de betrekkelijke intimiteit van de beweging bleek het Belgisch anarchisme overigens weinig vatbaar voor infiltratie. De uitkomst van het groot complot bleek de beweging weinig of niet te bezwaren, maar dat had natuurlijk ook te maken met de bijna-afwezigheid van de anarchisten in het Henegouwse bekken, dé voedingsbodem van het complot. In de streek rond Luik en Verviers ging de beweging door op het elan van 1888 en in Brussel zag nog vóór het proces opnieuw een anarchistische krant het licht, *Le Drapeau noir, Organe communiste-anarchiste*. Na twee jaar beschikte het Belgisch Franstalig anarchisme opnieuw over een orgaan, nadat bijna anderhalf jaar lang heel België, Vlaanderen inclusief, het zonder anarchistisch blad had moeten stellen!

Enkel de revolte was volgens *Le Drapeau noir* in staat de autonomie van het individu te verzekeren, de volledige vervulling van zijn verzuchtingen en zijn behoeften te bewerkstelligen. Het was de taak van de anarchisten het volk te doen inzien dat enkel een opstand een einde zou maken aan gezag en kapitaal. "Guerre au capital, par la révolution; guerre à l'autorité, par l'anarchie".³

¹ M. Liebman (1979), 74-110; A. Mommen (1980), 81-96; J. Michel (1977), 433, 566.

² Zie vorig hoofdstuk, *Een republikeinse samenzwering?*

³ *DN*, 13-4-1889.

Een erg concreet programma was dat na al die jaren nog niet. Toch was er wat aan het gisten. In de kolommen van *Le Drapeau noir* werd een verlgengstuk gegeven aan een debat dat in 1887 was ingezet door het toonaangevende Franse blad *La Révolte*. Onder de titel *Autonomie et initiative individuelle, solidarité et libre entente* werd in *Le Drapeau noir* een bloemlezing uit *La Révolte* gegeven. Vrijwel op hetzelfde ogenblik werd een uitgebreide discussie aangegaan met de gezaghebbende Franse anarchist Charles Malato⁴ over *Défense sociale et action révolutionnaire*. Telkens ging het hierbij om dezelfde vraag: had het anarchisme niet dringend nood aan een bepaalde (en welke) vorm van organisatie? Men trok uiteindelijk te laat lering uit het debat of was het uit de eigen organisatorische problemen?

De anarchistische propaganda was ontoereikend, volgens *Le Drapeau noir* in wat zijn zwanezang bleek te zijn. Een van de belangrijkste redenen was wat men een vorm van attentisme zou kunnen noemen. De opstellers van *Le Drapeau noir* waren er zich van bewust dat de revolutie vooral het resultaat zou zijn van de economische ontwikkeling. Dat betekende evenwel niet dat de revolutie zich vanzelf zou voltrekken. Haar succes zou in grote mate afhangen van de anarchistische propaganda. Met andere woorden de komst van de revolutie mocht dan onafwendbaar zijn, want het resultaat van een historische noodwendigheid, haar welslagen zou afhangen van de mate van anarchistische inzet. Als de anarchisten niet krachtiger dan voorheen hun ideeën over 'onteigening' verspreiden, zou de revolutie uiteindelijk niets meer dan een revolte, een plundering worden, een onteigening van enkele levensnoodzakelijke produkten, waarna het volk vrij spel zou laten aan nieuwe aspirant-leiders. Het volk was nog altijd doordrongen van het vooroordeel dat het niet zonder leiders kon, de socialisten stonden klaar om de burgerlijke staat te vervangen door de arbeidersstaat. De bewustzijnsschok voor de anarchisten was groot. De kritiek op wat de socialisten verrichtten was evident, maar moest ook de eigen houding, het toch wat al te gemakkelijk afwachten van de revolutie, niet ter discussie gesteld worden? De Geschiedenis op zich zou het niet voor mekaar brengen; de anarchisten dienden hun verantwoordelijkheid op te nemen. Maar verder dan een wel erg algemene 'idealistische' slag om de gedachten van het volk door propaganda van het woord, ging dit pleidooi voor een concrete anarchistische tussenkomst in het revolutionair proces vooralsnog niet. Toch reveleert aandachtige lectuur hier een belangrijke accentverschuiving. "Qu'on y pense bien, la révolution peut échouer, le peuple peut encore se laisser bernier en ôtant pour d'autres les marrons du feu. ... Fait-on assez pour empêcher une nouvelle défaite, un nouveau désastre?"

4 Charles Malato (1857 Foug-1938 Parijs), corrector bij de Chambre des Députés, publicist *Malato, Charles*, in: *DBMOF*, XIII, 1975, 334-335.

Het antwoord was, ondanks de vriendelijk-vragende vorm, negatief. "N'y a-t-il pas un peu de laisser-aller, n'y a-t-il pas quelque peu manque d'initiative, d'entente et de solidarité, est-on bien à la hauteur de la situation?" En dat op een ogenblik dat de "reactionairen" helemaal niet stil zaten. Tot in de kleinste plaatsen verspreiden zij hun pers, dat voortreffelijke propagandamiddel dat de anarchisten verwaarloosden. Op het platteland werd de haat voor de "ordeverstoorders, plundersaars en brandstichters van de steden" voortdurend levendig gehouden. Nochtans, wat zou er van de revolutie geworden als het platteland niet met de anarchisten was? Terecht had de Russische vorst Peter Kropotkin gesteld dat er in elke stad, in elk industrieel centrum een propagandagroep voor het platteland moest komen.

Gegeven deze situatie konden de anarchisten nooit genoeg ondernemen, want ondertussen sliepen ook de socialisten niet. De vraag rees of ze wel genoeg deden. Heel zeker waren er hardwerkende groepen, maar het was treurig om te constateren dat dit niet altijd de regel vormde. Te veel anarchisten vergaderden maar om elkaar te ontmoeten of om zich krantjes aan te schaffen. Te vaak ontbrak er die nauwe solidariteit die zou moeten bestaan tussen gezellen van eenzelfde gezindheid. "Admirateurs et partisans du communisme, trop peu le mettent en pratique." Ook kon men de vraag stellen of de kranten wel voldoende ondersteund werden, te vaak werden de 'activisten' verlamd in hun inspanningen, ontmoedigd in hun toewijding. "Nous faisons donc une fois de plus appel à la solidarité, à l'entente, à l'initiative de tous." En die steun moest niet meer inhouden dan dat alle groepen hun uiterste best deden om de anarchistische kranten te verspreiden onder de massa, teneinde de vrucht van al die inspanningen niet verloren te laten gaan. Dit was ook een nieuw accent: de anarchistische doelgroep was meer dan ooit "la grande masse de miséreux qui peinent dans les ateliers et les usines, empreints de tous les préjugés".⁵

In al haar algemeenheid was deze analyse toch zeer typerend voor een bepaalde ontwikkeling in het Belgische anarchisme. Er schortte wat aan de anarchistische organisatie; dit aspect van het gedachtengoed moest opnieuw bekeken worden. Heel concreet moest de werking van de plaatselijke groepen aangepakt worden, evenals de steun aan de eigen pers. Meer dan een elementaire principiële verklaring werd ter zake evenwel niet geboden, maar men mag dan ook niet vergeten dat het taboe dat op het onderwerp rustte enorm was. Waar men zich voordien bij moeilijkheden met de eigen pers beperkte tot enkele oproepen tot goede wil en spontane inzet, werd nu een ander gekoppeld aan de werking van de groepen, aan het gebrek aan 'verstandhouding' tussen de groepen. Bleef natuurlijk dat het recept dat aangeboden werd om de pers uit moeilijkheden te helpen, weinig structureel was: het volstond dat alle groepen voldoende kranten aan de man brachten.

5 *DN*, 29-8-1889.

De Brusselaars in elk geval deden hun best. Zij gaven niet alleen de enige anarchistische krant in België uit, maar startten zowaar met eigen soort volkshuis, La Populaire Anarchiste. Daartoe diende de Rubenszaal (de vroegere Navalorama) in de Brigittinenstraat, die elke zondag en maandag door de anarchisten werd afgehuurd. Ze organiseerden er gespreksavonden en meetings en er was een eigen bibliotheek gehuisvest.⁶

De inzet van de Brusselaars mocht evenwel niet baten, de eerste schuchtere analyse van de eigen organisatie bleek vooralsnog in dovemansoren te vallen. De heel concrete oproep wat verder in hetzelfde nummer om steun, in het bijzonder financiële steun (via de gebruikelijke in-tekenlijsten), sorteerde blijkbaar geen effect, want dit nummer bleek meteen het laatste te zijn. De halve reddingsoperatie die men in juli had ondernomen - oplage terugschroeven van 3000 op 2000, formaat verkleinen, maar tegelijk de periodiciteit van twee op drie maal per maand brengen - had geen soelaas gebracht. Structureel was het probleem dat de (Brusselse) uitgevers de uitgave niet, behalve redactioneel en organisatorisch, ook nog eens financieel helemaal alleen kon dragen. Toch gaven ze de moed niet op. Nog hetzelfde jaar lieten enkele anarchisten weten dat ze zouden proberen een eigen drukinstallatie te verwerven. Inhoudelijk en organisatorisch werden in het verlengde van de voorbije ervaringen en doctrinaire bijsturing de volgende belangrijke opties genomen: het nieuwe blad zou niet het werk van één groep mogen zijn, maar een gezamenlijke onderneming; bovendien moest het in een eenvoudige taal gesteld worden, want het was toch bedoeld voor de brede massa.⁷ Van dit overigens vooral Brusselse initiatief kwam echter niets in huis.

L'Homme libre doorbreekt de stilte

Op 10 augustus 1890 stapten vrijwel 100.000 man op door de straten van Brussel voor het algemeen stemrecht, daartoe opgeroepen door de BWP. Toch vond de partij in haar buitengewoon congres van 14 september dat het parlement nog recht had op een plechtige waarschuwing vooraleer ze de algemene staking afkondigde. Naar aanleiding van de opening van het parlementair jaar werden her en der plaatselijke betogingen op touw gezet. Voorlopig hadden binnen de BWP de voorstanders van betogingen en petitie de overhand. Bij dit alles was er geen teken van anarchistische tussenkomsten. Te Brussel werd er nauwelijks activiteit naar buitenuit

ontwikkeld, in het Luikse werd in 1890 zonder speciale hoogtepunten de 'meetingpolitiek' van de voorbije jaren voortgezet.⁸

Dan beloofde 1891 zowel voor socialisten als voor anarchisten heel wat spannender te worden. In december van 1890 al dreigden de mijnwerkers op hun nationaal congres met een algemene staking. Inmiddels bleek in de parlementaire commissies de in november 1890 begonnen bespreking van het voorstel van de progressist Janson tot herziening van artikel 47 van de grondwet betreffende het cijnskiesrecht aan te slepen. Toch besliste het BWP-congres van 4 april 1891 dat een algemene staking pas zou worden uitgeroepen als de Kamers na de behandeling van de begroting zouden weigeren het debat over de grondwetsherziening te openen.

Het zou de mijnwerkers een zorg zijn. Gesterkt door de belofte van solidariteit vanwege het internationaal mijnwerkerscongres van april ontplooidde zich vanaf 1 mei een massale mijnwerkersstaking die vervolgens ook de metaalsector, Brussel en zelfs Gent aanstak. Het was de actievoerders in de eerste plaats om economische eisen te doen. Aanvankelijk veroordeelde de Algemene Raad van de BWP de staking als een verspilling van krachten die broodnodig zouden zijn op de dag dat de echte algemene staking zou worden afgekondigd. Toen de BWP-leiding zag dat ze de beweging niet kon terugfluiten, besloot zij deze te ondersteunen, zonder evenwel de algemene staking af te kondigen. Ze benadrukte integendeel nog eens extra de economische motivatie van de acties. De facto ging de staking steeds meer de politieke toer op. Dit werd blijkbaar ook zo door de centrale sectie van de Kamer begrepen. Na twintig dagen staken keurde zij het principe van een grondwetsherziening goed. Meteen na deze beslissing blies de BWP de staking af en erkende de partij zo feitelijk het politiek karakter dat de stakingsbeweging had gekregen.⁹

Tegen de achtergrond van deze oplopende sociale en politieke conjunctuur kwamen de anarchisten meer dan ooit om het hoekje kijken. Opnieuw te Brussel werd gestart met de uitgave van een eigen krant, *L'Homme libre*, die gedurende een half jaar wekelijks en vervolgens nog een heel jaar vrijwel tweewekelijks verscheen. *L'Homme libre* werd daarna overigens nog opgevolgd door *La Débâcle* dat nog tot augustus 1893 om de twee weken van de persen rolde. Een voor de Belgische anarchistische beweging tot dan ongekende ervaring. Alvast wat periodieke pers aanging kon niet gezegd worden dat de (Brusselse) anarchisten het historisch belang van deze jaren niet hadden begrepen. Achter de krant ging een gelijknamige groep schuil, die de anonimiteit nauwelijks verliet tenzij onder de vorm van de obligate vermelding van drukker (Ferdinand Pintelon en vervolgens Alexandre

6 DN, 29-8-1889.

7 DN, 1-7-1889, 29-8-1889; *La Révolte*, 9-11-1889, 6-12-1889, geciteerd in: H. Vanden Broeck (1986), 182-183.

8 AEL, SP, XVIII, A, 1890.

9 M. Liebman (1979), 87-88, 92-95; A. Mommen (1980), 88-91; J. Michel (1979), 433, 566.

Longfils¹⁰) en bestuurder (Pintelon). Anders dan *Le Drapeau noir* diende de krant zich niet expliciet - althans niet in zijn ondertitel - aan als anarchistisch, maar noemde zich *Organe de combat pour l'émancipation des travailleurs*, wat waarschijnlijk bedoeld was als een opening naar andere revolutionairen. Over haar ideologische achtergrond kon nochtans geen twijfel bestaan. "Nous sommes anarchistes."

De redacteurs zagen de toekomst somber in. "Assurément le temps est aux charlatans, aux mystificateurs, aux magiciens, qui vous promettent de vous changer aux coups de leur baguette - soit-elle le suffrage universel ou tout autre - de malheureux esclaves que vous êtes, en véritables souverains, en petits patrons d'abord et, finalement, en bourgeois bien repus, comme vos exploités actuels." De arbeiders mochten niet in de valstrik trappen die de "politici" - bedoeld waren de socialistische leiders - voor hen spanden. Ze vreesden dat die het volk meeslepten op een terrein "choisi par ses ennemis pour la bataille". Niet de regering of de burgerij joegen hen angst aan, maar de "politici", want zij alleen konden de nakende overwinning van het volk in een tragische nederlaag ombuigen.

Het kwaad was overigens al voor een deel geschied, meende *L'Homme libre*. De tijd van het grote streven van de Internationale leek vervlogen. Heel wat arbeiders stelden zich tevreden met het afsmecken van hervormingen die zij eigenlijk verontwaardigd zouden moeten afwijzen, omdat die hervormingen niets anders dan de bevestiging van het toenmalige systeem inhielden. Zij lieten zich op sleeptouw nemen door de politieke partijen die hen met zoete beloften aan het lijntje hielden. De socialisten hadden het contact met de burgerij gezocht en waren door al haar laagheden aangestoken. Nochtans, en hier manifesteerde zich meteen één van de bronnen van het anarchistisch antireformisme - we zouden het ouvriërisme kunnen noemen - waren de arbeidersorganisaties vroeger wars van alles wat burgerlijk was, "car tout ce qui est bourgeois est ennemi de la classe ouvrière". De arbeiderscongressen waren politieke praatbarakken geworden, waar compromissen gaar gestooft werden. Na veel smeken en wachten was in de situatie van de arbeiders nog altijd geen verandering gekomen. In het algemeen stemrecht zagen de arbeiders niets anders dan vrijheid, brood - "et du bon pain" - alle noodzakelijke levensmiddelen, van goede kwaliteit en in overvloed. Maar de socialistische leiders deden sinds een jaar niets anders dan tot ja zelfs het paradijs beloven én terzelfdertijd de algemene staking alsmaar uitstellen. Dat laatste om de eenvoudige reden dat zij van geen staking wilden weten. Het was dan ook al zeker dat de grondwetsherziening eindeloos zou aanslepen; het resultaat zou zijn: "plutôt qu'une révision, une dérision".

10 Alexandre Longfils (°1857 Senzeille, gehuwd met Marie Hautstont), typograaf. SAB, Pol. BE, 4146 : A. Longfils.

De arbeiders hadden dat aangevoeld, vandaar de toenemende verwijdering tussen hen en de socialistische leiders. De arbeiders waren bang dat ze de dupe zouden worden, zij wilden daden zien van de leiders. Het uur van de actie was dan ook aangebroken, zo liet *L'Homme libre* enkele dagen na het BWP-congres weten; als de staking op het einde van de maand niet uitbrak, zou ze nooit uitbreken. De boodschap van *L'Homme libre* loog er niet om: verzoening was onmogelijk, de strijd onvermijdelijk. "Quelle qu'en soit l'occasion - ou le prétexte - nous, anarchistes, nous serons à notre place ... jusqu'à ce qu'il reste le moindre débris de la Propriété Individuelle et de l'Etat! ... Pas d'erreur cette fois; pas d'arrêt à moitié chemin." Revolutie dus. Voor *L'Homme libre* was de grote confrontatie aangebroken, confrontatie voor een groot deel ook - uiteraard - met de socialisten.¹¹

De Brusselse anarchisten bleven vervolgens de arbeiders met de neus op de feiten drukken en in bedekte termen tot de revolutie oproepen. Zelfs met het algemeen stemrecht zouden ze in de politieke buitenbaan blijven staan. Trouwens, het algemeen stemrecht was in België zeker niet voor de eerste jaren. Het BWP-congres had voor staking gekozen indien de herziening van de grondwet werd afgewezen; "mais la révision sera décrétée et vous resterez dupés. Qu'allez-vous faire? N'iriez-vous pas envoyer au diable révision, suffrage universel, meneurs et Parti ouvrier, et faire, au 1er mai, la grève pour la grève, c'est-à-dire pour votre émancipation économique?"¹²

De volgende nummers van *L'Homme libre* boden verdere variaties op hetzelfde thema. Ordentelijke, vooraf tot in de puntjes geregelde optochten, bijvoorbeeld naar aanleiding van 1 mei, waren maar flauwe grappen; ze dienden als uitlaatklep op ogenblikken dat de volkswoede dreigde uit te barsten. Nochtans kon enkel onverwacht straatvertoon schrik inboezemen; dat alleen maakte een optocht waardevol. "Sans cela, autant vaut ne pas en faire." Er waren nochtans genoeg internationale voorbeelden van volksoptochten die uitgroeiden tot een opstand. Maar, benadrukte het anarchistisch blad toch wel erg suggestief, dergelijke opstand moest de politieke en militaire vernietiging van de staatsmachinerie als oogmerk hebben, zonder bovendien vervolgens de grote onteigening, de uitschakeling van het economisch mechanisme, te vergeten. Dit alles was even belangrijk voor het welslagen van de sociale revolutie.

Vervolgens werd de vraag naar de rol van de organisatie bij dit alles opgeworpen. Het anarchistisch blad speelde hierbij duidelijk in op het stokpaardje van de BWP-leiding dat een algemene staking een stevige organisatie vereiste. Voor hun antwoord konden de anarchisten putten uit de hen vertrouwde opvattingen. De organisatorische samenhang die de socialisten nastreefden, werd afgedaan als een hersenschim: "Jamais la classe ouvrière

11 *Ill.*, 11-4-1891.

12 *Ill.*, 18-4-1891.

toute entière ne sera organisée comme un seul homme." Een veelheid aan karakters en belangen stonden de mooie droom van de wereldwijde organisatie in de weg. Om nog te zwijgen van de nadelen van organisatie: de discipline, de macht van de leiders, de kliekjesgeest, het eigenbelang, het instinct om zichzelf te bestendigen en dus om elke strijd uit de weg te gaan, de interne tegenstellingen en tenslotte de mogelijkheid voor de overheid om organisaties van dichtbij te bewaken, hun actie te verlammen door hun leiders te arresteren, of indien nodig ze boudweg te ontbinden. Dit laatste was ongetwijfeld een hint naar de verwickelingen met de Parti Socialiste Républicain, die de anarchisten blijkbaar in hun anti-organisatorische houding hadden gesterkt. Meteen werden de bakens uitgezet voor de deelname van de anarchisten aan het revolutionair proces. De toenemende inzet die van de anarchisten gevraagd werd, bleef zich beperken tot de propaganda. Van een verdere organisatorische voorbereiding op de revolutie was geen sprake. Het belang van de organisatie lag in het scheppen van een 'verstandhouding' ("entente"), in de bewustmaking van de arbeiders, in het voorbereiden van de geesten op de revolutie, maar dan ook niet meer. "Mais quant à attendre d'une organisation (lees: zoals de BWP die het initiatiefrecht inzake de algemene staking voor zich opeiste), nous ne disons pas la Révolution elle-même, mais le signal de la Révolution, il faut y renoncer." Maar wat er ook van was, de voorbereidingsfase was voorbij; het was hoog tijd om te handelen.¹³

Wat was dan de waarde van 1 mei bij dit alles, vroeg *L'Homme libre* zich af? Wat het volk verhinderde om zijn ketens te breken, was een gebrek aan verstandhouding - niet te verwarren met organisatie. Dat stond een gelijktijdige, collectieve opstand in de weg. Dit probleem kon niet opgelost worden door "une entente préalable établie d'une façon formelle, d'un accord pris dans un conciliabule secret." En hier lag de waarde van een datum als 1 mei - het kon ook een andere zijn. Hij vulde deze leemte, "donne l'unité au mouvement, le signal à la bataille". "La date du 1er mai est aussi bonne que tout autre: mais il faut qu'il y ait cette entente, cette tension des esprits, cette préoccupation générale, cette attente, qui prépare la révolution et la fait éclater." Hoewel erg bescheiden van uitgangspunt - lees zeer reformistisch - maakte de 1 mei-beweging dat het volk de straat op kwam om te getuigen van zijn wil om aan zijn slavernij een einde te maken. Dat laatste volstond voor de anarchisten om zich bij de arbeiders te voegen, om de massa te bewerken met hun propaganda, om te proberen een revolutionaire stempel op deze beweging te drukken. Zo gebeurde het in Frankrijk, Spanje, Italië. Vervolging was het deel van de anarchisten. Maar "le 1er mai reste une menace et une promesse". Er waren voortaan twee 1-meibewegingen, die van de socialistische: "manifestation pacifique, bals de nuit ... et cessation du travail le dimanche

13 *HL*, 2-5-1891.

après", en die van de anarchisten: "cessation du travail immédiate, manifestation dans les rues et commencement de la fin". "Donnez une vie, qui est un supplice, pour le bonheur de vos semblables et de ceux qui viendront après vous, pour la Justice, pour la Liberté!"¹⁴

Toen de staking onder de mijnwerkers uitbrak, was de raad van de Brusselse anarchisten duidelijk. De plaats van alle arbeiders was aan de zijde van de mijnwerkers. Organisatie was dan misschien onmogelijk, eenheid was in elk geval onontbeerlijk. Elke andere houding kwam op lafheid of verraad neer, morgen konden ze op hun beurt in de steek gelaten worden; ze zouden niet beter verdienen. De socialistische hadden zich al lang verzoend met een gedeeltelijke uitbreiding van het stemrecht in plaats van het algemeen stemrecht. Als iedereen in actie kwam, kon misschien een einde gemaakt worden aan het systeem van uitbuiting waarvan de arbeiders het slachtoffer waren. "Vive la grève générale."¹⁵

In de hitte van de strijd werden de bewoordingen ook onvoorzichtiger. "Les grandes causes se combattent par de grands moyens." Met hun oproepen om steeds binnen de wettelijkheid te blijven verraadden de socialistische leiders het volk. Ze beperkten het zo in zijn bewegingen tegenover een tot de tanden bewapende vijand, die er van zijn kant zeker niet voor terugdeinsde de wettelijkheid geweld aan te doen. "En somme, l'ouvrier devrait respecter le bien de ceux qui ne respectent pas sa vie ... se laisser brutaliser, massacrer sans essayer une résistance ... borner sa protestation à se faire laisser mourir de faim ..." Het moest duidelijk zijn: een algemene staking kon niet lukken tenzij de stakers de paden van de wettelijkheid naast zich lieten liggen. Wie dat niet aanvaardde, was in de grond gewoon gekant tegen de algemene staking en dus tegen de ontvoogding van de arbeiders. En het was ongetwijfeld niet om tot respect voor de wet aan te manen, dat in het volgende nummer uitdrukkelijk herinnerd werd - "le coeur débordant de haine" - aan de duizenden broeders die gevallen waren tijdens de bloedige week van mei 1871.¹⁶

Van tussenkomsten van de anarchisten in de 1-meibeweging en de daaropvolgende stakingsgolf hebben we nauwelijks een spoor, (nog) minder dan bij vroegere stakingsbewegingen. Te Charleroi werd een venter van *L'Homme libre* tijdens de 1 mei-optocht in zijn activiteiten gefnuikt. In Luik kwamen anarchisten diezelfde dag tussenbeide - volgens politiebron zonder veel resultaat - tijdens een socialistische meeting.¹⁷

Groot was de anarchistische verontwaardiging toen de socialistische leiding, eenmaal de officiële bevestiging er was dat de grondwetsherziening er zou komen, de staking meteen aflies. "La Grève étranglée!" De mijnwerkers

14 *HL*, 25-4-1891.

15 *HL*, 9-5-1891.

16 *HL*, 16-5-1891, 23-5-1891.

17 *HL*, 16-5-1891; AEL, SP, XIX, A, 91, Pol Luik, 2-5-1891.

waren in staking gegaan, niet voor het algemeen stemrecht, volgens *L'Homme libre*, maar om loonsvermindering tegen te gaan en om de achturedag te bekomen, om louter sociaal-economische motieven dus. De BWP-leiding had na eerst vruchteloos geprobeerd te hebben de staking te breken, een beroep gedaan op "une ruse infernale pour la perdre". Zij had ter elfder ure geveinsd toch haar steun te verlenen, en onder het mom daarvan had ze aan de actie een ander, namelijk politiek, doel gegeven, de grondwetsherziening, waartoe de centrale sectie eigenlijk toch al besloten had.

Als de staking zich niet meer uitgebreid had, als groepen arbeiders teleurgesteld afgehaakt hadden dan was dat helemaal de schuld van de BWP-top. Zodra de gelegenheid zich aanbood, bij de formele bevestiging van de herziening van de grondwet, hadden de socialistische verklaard dat het doel bereikt was. "Et sur cela l'incident de la grève fut déclaré clos et ordre fut donné aux ouvriers de retourner au travail. La grève est donc terminée sans condition! Les ouvriers rendus à discrétion!" Wat met de oorzaken van de staking, wat met de slachtoffers van de repressie? En dan volgde de ultieme afrekening. Al vijf jaar lang misbruikten de socialistische leiders de arbeidersklasse om de burgerij te intimideren en zo enkele 'postjes' te bekomen. "Assez de votre lugubre comédie!" De socialisten brandmerkten iemand als "mouchard", als "agent provocateur" als hij durfde te beweren dat de politiek de arbeiders niet zou ontvoogden en dat enkel de sociale revolutie hun geluk zou verzekeren. "Vous, vous n'êtes pas des provocateurs, mais vous êtes plus misérables, car vous faites endurer à la classe laborieuse les plus terribles souffrances, la plus noire misère, dans le but de vous procurer gloire, honneurs, privilèges, fortune." De arbeiders moesten de hoop evenwel nog niet opgeven. Het kwam erop aan eten te vinden (sic) tijdens de staking en eensgezind en vastberaden hun recht op bestaan te doen gelden, "vous le pourriez bien!"¹⁸

Het internationaal socialistisch congres van Brussel van 1891

Het internationaal socialistisch congres dat te Brussel van 16 tot 23 augustus 1891 plaatsvond, kaderde in een reeks van vier congressen die, na Den Haag 1872, in een hernieuwde bezegeling op internationaal niveau van de breuk tussen anarchisme en socialisme resulteerden. Parijs 1889, Brussel 1891, Zürich 1893 en ten slotte Londen 1896 stonden voor evenveel falikant afgelopen pogingen vanwege de anarchisten om aan de internationale socialistische congressen deel te nemen.¹⁹ Zo zag het er enkele weken voor

18 *HL*, 23-5-1891, 30-5-1891.

19 M. Nettelau (1981), 410-452; J. Maitron (1975), I, 117-118; J. Braunthal (1978), I, 258-262; G. Haupt (1964), 115-128; J. Joll (1979), 56-76.

het begin van het congres echter niet naar uit, althans niet officieel. Alvast de Brusselse anarchisten vonden deelnemen het proberen waard, hoewel ze achteraf zouden beweren ter zake niet veel illusies gekoesterd te hebben.

Korte tijd voor de aanvang werd door de organisatoren (onder meer de BWP) een circulaire rondgestuurd, waaruit onder meer de Brusselse anarchisten opmaakten dat alle opinies welkom waren. In *L'Homme libre* riepen ze alle arbeidersorganisaties op die zich konden laten afvaardigen, om dat ook effectief te doen. Het congres kwam, luidens de boodschap, op een kritiek ogenblik voor de legalistische socialistische; de anarchistische stem zou er ongetwijfeld door een groot aantal arbeiders gehoord worden. Het was nuttig voor de anarchisten om tussenbeide te komen op het congres, er eens te meer de socialistische lapmiddelen te bestrijden, evenals om van de gelegenheid gebruik te maken om met de kameraden die uit den vreemde gekomen waren, een vergadering te beleggen. Er diende met andere woorden een aanwezigheidspolitiek gevoerd te worden. De Brusselaars werden in hun visie gevolgd door *La Révolte* uit Parijs. Naar de mening van dit toonaangevende blad poogde het congres noch min noch meer alle arbeidersorganisaties tot aanhangwagen te maken "de ces messieurs qui rêvent de devenir les ministres du travail de Guillaume II, de Carnot, de Victoria et de Léopold. Il nous semble que nos camarades devraient combattre point par point les menées des meneurs intriguants allemands." De Belgische anarchisten, nog steeds volgens het Franse blad, moesten gesteund worden, en er dienden afgevaardigden naar Brussel gestuurd om er de anarchistische ideeën te propageren.²⁰

Maar belangrijk ook achtten de anarchisten hun eigen conferenties die gelijktijdig met het congres zouden plaatsvinden. De dagorde was volgens *L'Homme libre* eenvoudig, maar belangrijk: welke vorm van organisatie was te verzoenen met de anarchistische beginselen? Franse en Belgische anarchisten worstelden al een tijd met deze vraag. Het was één van de belangrijkste strijdpunten geweest, feitelijk en theoretisch, waarop de Eerste Internationale was gearst. Door het nakende internationale congres te Brussel, waarop overigens de Tweede (Socialistische) Internationale definitief gesticht zou worden, werd de anarchistische beweging op meer dan één manier met de 'internationale' werkelijkheid geconfronteerd: enerzijds was er de groei van het politieke socialisme, anderzijds de eigen onmacht. Die onmacht beschouwde men zeer gedeeltelijk, zeer huiverachtig als een kwestie van de eigen organisatie, maar veel meer en veel liever zag men er een kwestie in van oriëntering van de propaganda. Zelfs met de zich aandienende heroriëntering van de propaganda naar de vakbeweging, werd het taboe op de organisatie enkel voor gebruik buitenshuis doorbroken. Binnenshuis konden de syndicale structuren een toetsing aan de orthodoxe beginselen inzake

20 *HL*, 25-7-1891, 8-8-1891; *La Révolte*, IV(1891)45, IV(1891)47, IV(1891)48.

organisatie zeker niet doorstaan. We lopen hier echter enigszins op de gebeurtenissen vooruit.

De agenda van de anarchistische conferentie was ongetwijfeld mede geïnspireerd door de Franse anarchisten; voor de toelichting deed *L'Homme libre* een beroep op *La Révolte*. De anarchisten waren er zich ten volle van bewust dat de organisatie in arbeiderspartijen en dergelijke diende om het arbeidersreveil en de (echte) socialistische beweging te fnuiken. De hamvraag was of de anarchisten zich konden beperken tot het bij gelegenheid aan de kaak stellen daarvan in openbare vergaderingen. Of moesten zij deze manoeuvres tegengaan door zelf actief deel te nemen aan de arbeidersbeweging? En indien dit de juiste houding was, diende men dan niet aan de arbeidersgroepen anti-autoritaire organisatievormen te presenteren, om de valstrikken van de bureaucratie te ontwijken? Niet dat *La Révolte* een of andere lijn wou opdringen - zo luidde de bijna obligate verontschuldiging voor dergelijke voor anarchisten gewaagde voorstellen - maar men moest er in elk geval uitgebreid over discussiëren. Anders zou wel nooit duidelijk worden wat er diende te gebeuren, indien er al gehandeld moest worden. "S'il n'y a rien à faire qu' à regarder faire, eh bien encore c'est le cas de s'en assurer par la discussion", werd erg typerend besloten.²¹

De resoluties die door de anarchisten voor het internationale congres waren voorbereid, stonden haaks op het hele sociaal-democratische gedachtegoed. Inzake arbeidswetgeving werd gesteld dat die zinloos was en dat enkel de omverwerping van het bestaande bestel verandering in de situatie van de arbeider kon brengen. De rapporten die de diverse afvaardigingen zouden voorbrengen over de vooruitgang geboekt sinds het vorige congres, zouden dit alleen maar bevestigen. Tegenover de parlementaire actie werd de buitenparlementaire oppositie gesteld: "la pression du dehors des pouvoirs" die ook regelrecht tegen het parlementaire systeem zelf kon gericht zijn. Verkiezingen moesten gewoon geboycot worden, door de zogenaamde staking van de stembus, waardoor men een grote leegte zou creëren rond parlementen en regeringen. Dit leek de anarchisten de beste manier om toegevingen af te dwingen van de burgerij. Dat antiparlementarisme moest ook gezien worden tegen de achtergrond van de noodzaak van een algehele scheiding tussen proletariaat en politieke partijen - die alle in wezen reactionair waren - scheiding waartoe ook de (Eerste) Internationale had opgeroepen. Dat laatste was volgens de anarchisten één van haar grootste verdiensten. Over mogelijke bondgenootschappen met burgerlijke partijen kon men dus kort zijn; men kon verwijzen naar de principes van de Internationale: "le bourgeois c'est l'ennemi". Nochtans, "jamais comme à présent la classe ouvrière organisée - cette partie du moins qui prend le nom de Parti

21 *HL*, 15-8-1891; *La Révolte*, IV(1891)47.

ouvrier ou de démocratie socialiste - ne fut si près d'abdiquer entièrement entre les mains de la bourgeoisie".

De volgende anarchistische resolutie gold het militarisme en de bureaucratie. Deze plagen hingen samen met elke regeringsvorm, enkel de opheffing van het bestaande politieke en economische systeem kon hier soelaas brengen. De anarchistische resolutie inzake organisatie ging als volgt: "Le congrès invite toutes les organisations ouvrières et socialistes à se décentraliser, à se défaire des comités centraux et de tout leur attirail autoritaire et à rendre entière autonomie aux groupements locaux." Meteen was duidelijk met welk voorbehoud de anarchisten zich in organisaties als de vakbonden wilden begeven; voorwaarde was dat die organisatorisch op anarchistische leest zouden worden geschoeid. De zesde resolutie benadrukte de noodzaak "d'étendre le plus possible le mouvement de résistance et de lutte contre le capital". In één moeite door werd alles veroordeeld wat het 'vrije initiatief' van de arbeiders zou aantasten en hen de paden der wettelijkheid zou doen bewandelen. De laatste resolutie gold 1 mei, die in de ogen van de anarchisten een strijddag met algemene werkonderbreking moest zijn in plaats van een feestdag.²²

Toen het congres opende waren de anarchisten naar eigen zeggen met een twintigtal op meer dan driehonderd aanwezigen. Hun pogingen om deel te nemen aan het internationale congres liepen echter falikant af, zeker voor de Italiaanse advocaat Saverio Merlino, die het land werd uitgezet. Drie Brusselse anarchistische groepen, met als woordvoerder Henri Wymans, werden uitgesloten op voorstel van de Belgische afvaardiging. Ze waren niet uitgenodigd en wisten dat ze niet zouden worden toegelaten, stelde verslaggever Jean Volders.²³ Dit hoefde volgens *L'Homme libre* niet te verwonderen. Door elk compromis uit te sluiten met de eeuwige vijanden, burgerij en staat, waren de anarchisten de enigen om trouw te blijven aan de socialistische beginselen; als dusdanig gold hun aanwezigheid op het congres als een levend verwijt. De anarchisten hadden gehoopt dat het congres, als het niet open zou staan voor alle socialistische strekkingen, dan ook helemaal een einde zou maken aan alle dubbelzinnigheden en in een scheiding van de twee kampen zou resulteren. Het uiteindelijke verloop van het congres beantwoordde blijkbaar niet aan deze anarchistische verwachting. Het congres was er immers in geslaagd alles dooreen te halen, eerlijke en vrije stemmen het zwijgen op te leggen en tenslotte de meest controversiële agendapunten af te voeren. Dit laatste gebeurde effectief met kwesties als parlementarisme, algemeen stemrecht en coalities met burgerlijke partijen. "Il a été une vraie et colossale mystification."

22 *HL*, 15-8-1891, 22-8-1891.

23 *Congrès international ouvrier socialiste tenu à Bruxelles du 16 au 23 août 1891. Rapport publié par le secrétariat belge* (1893), Brussel, 14-15, 18-19, 24, 28, 32, 35; *La Réforme*, 16 t.e.m. 23-8-1891; M. Nettelau (1981), 429-431.

De staat, zo evalueerde *L'Homme libre* verder het congres, kon niets anders dan dwingelandij voortbrengen. "Votre petit Parlement en herbe, qui s'est réuni cette semaine, en est un échantillon!" De oorzaak van de mislukking van het congres lag in zijn samenstelling, meende het anarchistisch blad. Zoals het parlement, ook niet onder het regime van het algemeen stemrecht, het werkelijke land, het werkende en lijdende volk vertegenwoordigde, zo vertegenwoordigden de afgevaardigden op een arbeiderscongres geenszins de massa van de arbeiders, dan wel de grootste intriganten onder hen. De aard zelf van een congres maakte een eerlijke meningsuiting vanwege de arbeidersmassa onmogelijk. Steeds weer bleek er zich, waar mensen verzameld waren om te discussiëren en over resoluties te beslissen, een minderheid te manifesteren die de massa haar wil kon opleggen. Deze minderheid was steevast op alle congressen te vinden. Om haar slag thuis te halen kon ze rekenen op de nodige medestanders, die zij op een of andere manier aan zich had gebonden; het waren: "les gendarmes et les espions" van de congressen. "Voilà un groupement organisé au sein d'une masse désorganisée telle qu'est le congrès. ... Intolérant, exclusiviste, autoritaire."²⁴

De anarchisten lieten nog eenmaal van zich horen op het congres, toen onder meer de Brusselaar Pintelon de congreszaal binnendrong om aan te klagen dat de Italiaan Merlino was opgepakt ten gevolge van een indiscretie in een plaatselijk blad; bedoeld werd *Le Peuple*. De beschuldiging werd aangevochten door Jean Volders. Ook protesteerden de anarchisten tegen de uitsluiting van een aantal Spaanse afgevaardigden. Tenslotte trokken ze zich terug, niet zonder de aanwezigen uitgenodigd te hebben op hun eigen bijeenkomsten.²⁵

Gelijktijdig met het congres werden door de Brusselse anarchisten inderdaad verscheidene conferenties georganiseerd. Door de aanwezigheid van onder meer de uitgesloten Spaanse afgevaardigden kregen die conferenties enigszins internationale allure, die nog versterkt werd door steunbetuigingen uit Rotterdam, Den Haag, Madrid, Casteljoux, Boulogne, Rijsel, Milaan, Londen, Walsall. Binnenlandse steunbetuigingen kwamen er uit Waalse hoek (Verviers, het Luikse, de Centre, de Borinage), maar ook uit de Vlaamse steden Antwerpen en Gent.

De conferenties, alsook de meeting van 22 augustus in zaal Rubens hadden naar eigen zeggen behoorlijk succes. Voor de meeting was er een enthousiast publiek (sympathiek omschreven als "fort ecclésiastique ... plus marolien que politique") van meer dan vijfhonderd man. De dagorde sprak voor zich: 1° mag het Brussels congres zich socialistisch noemen, 2° anarchisme en socialisme. Socialisten werden uitdrukkelijk uitgenodigd. Sprekers waren Wysmans, Pintelon en de Spanjaard Fernandez Ramos, die

²⁴ *HL*, 22-8-1891, 29-8-1891.

²⁵ *Congrès international ouvrier socialiste* (1893), 29; *La Réforme*, 19-8-1891, 20-8-1891.

aldus de verslaggever meer op de attaché van een ambassade leek dan op een anarchist, maar zijn gehoor bijzonder goed wist te boeien. Zijn relaas over een Spaanse vakbeweging die onafhankelijk wilde staan van politieke partijen en overwegend libertair georiënteerd was, heeft mogelijk de resoluties van de anarchistische slotconferentie op zondag 23 augustus beïnvloed.²⁶

De resoluties lagen in de lijn van de oproepen om deel te nemen aan het socialistisch congres en de parallelle anarchistische conferenties. Toch werden er bepaalde accenten nog uitdrukkelijker gelegd en zelfs enkele concrete, wat megalomaan aandoende organisatorische beslissingen voor het nationaal en het internationaal niveau genomen. Op de obligate geloofsbelijdenis in de autonomie van de groepen volgde inderdaad de onvoorwaardelijke oproep om in de bestaande vakverenigingen te infiltreren en er de anarchistische zaak te propageren. Waar geen vakverenigingen bestonden, dienden er kleine groepen van kameraden van een zelfde beroepsgroep of anderssoortige groepen gevormd, zij het altijd met een anarchistisch doel. Franse en Spaanse invloed was aan een en ander allicht niet vreemd.

Vervolgens werd gesteld dat de (overigens nog onbestaande) federaties in België een grote federatie zouden vormen. Een en ander was hoog gegrepen, en over de concrete realisatie ervan deed men er het zwijgen toe. Toch was het idee om regionale federaties en zelfs een landelijke federatie te vormen een volkomen nieuw gegeven in de Belgische context. Net als in Spanje zou een "statistische commissie" opgericht worden die nationaal, maar ook internationaal als brievenbus tussen de verschillende groepen zou fungeren. Maar niet alleen als brievenbus. Want men beoogde door de commissie ook de relaties te intensifiëren, de doorstroming van ideeën, voorstellen en beslissingen te bevorderen, en ten slotte fondsen te verzamelen om waar nodig de groepen te helpen. De groep achter *L'Homme libre* zou de vorming van federatie en statistische commissie ter harte nemen, en niet te vergeten ook de organisatie van een internationaal congres dat het volgende jaar vermoedelijk in Londen zou plaatsvinden. In de grond kan men hier moeilijk spreken van een internationale anarchistische intentieverklaring, veeleer ging het om een Belgisch (of Brussels) initiatief dat zich door het enthousiasme van het ogenblik internationale allures aanmat. De verwezenlijking ervan zou andere koffie zijn; niettemin waren een aantal beslissende ideeën gelanceerd. Belangrijk voor Vlaanderen was bovendien dat de Rotterdamse anarchisten het voorstel deden om samen met de Vlamingen een Nederlandstalig blad - het bestaande Nederlandse *Licht en waarheid* kon een uitgangspunt vormen - evenals Nederlandstalige brochures uit te geven.²⁷

²⁶ *HL*, 15-8-1891, 22-8-1891, 29-8-1891; het verslag van het congres spreekt van Gramos; hij zou als anarchist een aantal Spaanse vakbonden vertegenwoordigd hebben en werd samen met enkele gezellen uitgesloten, *Congrès international ouvrier socialiste* (1893), 24; *La Réforme*, 24-8-1891, heeft het de ene keer over Gramos, de andere keer over Ramos.

²⁷ *HL*, 5-9-1891; *La Révolte*, IV(1891)50.

Aanslagen te Luik

Op 1 mei 1892 werd Luik opgeschrikt door een reeks bomaanslagen. De daders waren echter vlug gevonden; zij bleken allen van anarchistische huize te zijn. In het licht van het tot dan gangbare anarchistisch gedachtegoed hoefde dit niet te verwonderen, maar uiteindelijk kwamen deze aanslagen al bij al onverwacht. De Belgische, maar bijvoorbeeld ook de Franse anarchisten hadden het al die jaren veeleer bij woorden gehouden. De propaganda van de daad, want daar ging het om, was één van de krachtlijnen waarlangs het anarchisme zich al vlug na het uiteenvallen van de Eerste Internationale ontwikkelde. De theoretische onderbouw - voor zover men daarvan mag spreken - van deze propaganda was onder meer het werk van de Franse zusterbeweging. Het anarchisme, het Franse anarchisme in het bijzonder, onderging hier duidelijk de invloed van de actie van de Russische nihilisten, waarvan onder meer tsaar Alexander II in maart 1881 het slachtoffer zou worden. De revolutie was in die benadering niet langer of toch niet in eerste instantie die ene grootse frontale strijd die met open vizier zou moeten worden geleverd op de langverwachte grote dag. De revolutie was een soort heimelijke partisanenstrijd geworden, die het moest hebben van individuele daden. De doelwitten lagen bij voorkeur in de economische sector: aanslagen op patroons, brandstichting in fabrieken, enz. Ze hadden helemaal niet de pretentie op die wijze de sociale kwestie op te lossen, maar ze waren ervan overtuigd door deze daden de aandacht van de uitgebuitenen te kunnen trekken op hun werkelijke vijanden en bovendien te vermijden dat de arbeiders op het ogenblik van de revolutie zouden afdwalen in de politieke doolhof. De openlijke propaganda van het woord (pers, meetings enz.) moest voornoemde propaganda van de daad volledig ondersteunen. Ze moest instaan voor de toelevering van de middelen die nodig waren voor de geheime propaganda: de uitvoerders van de aanslagen, het geld en de contacten. Bovendien moest ze, eenmaal een daad gesteld, er de nodige richtbaarheid aan geven.²⁸

Stakingen waren uitgelezen ogenblikken om die revolutionaire strategie in praktijk te brengen; uiteraard beoogden de anarchisten geen stakingen voor 'gedeeltelijke', reformistische eisen als loonsverhoging en arbeidsduurvermindering, die toch door het systeem gerecupereerd werden. Enkel de staking als leerschool voor de revolutie en bovenal de revolutionaire staking zelf vonden genade in anarchistische ogen. De revolutionaire staking zou gepaard gaan met een opstand. Zij was evenzeer - en dit was zeer kenmerkend voor de toenmalige anarchistische strategie - het moment van individuele acties. De staking moest uitgelokt zijn door personen die individueel opraden, en was dus zeker niet het gevolg van een door organisaties

28 J. Maitron (1975), I, 206-212.

georchestreerde actie. Kortom, het ging om een staking met de dolk of het pistool stevig in de hand geklemd. Begonnen op plaatselijk vlak, maar spoedig veralgemeend, vormde dergelijke staking voor de anarchisten ontegensprekelijk de eerste aanzet tot de revolutie, die dan wel spoedig zou komen.

De Franse anarchisten zelf brachten in de jaren tachtig maar weinig in toepassing van hun gewelddadige discours. En dan plots, op 11 maart 1892, op een ogenblik dat de libertaire visies op de revolutionaire tactiek in alle stilte aan het evolueren waren, kwamen in Frankrijk, en dan vooral te Parijs, terrorisme en repressie plots centraal te staan. Het begon met Koeningstein alias Ravachol, die bommen ging leggen onder de huizen van de rechters die betrokken waren bij de veroordeling van twee geestesgenoten. Die waren opgepakt te Clichy op 1 mei 1891 na een gewapend treffen met de politie, die de anarchisten wou verhinderen op te stappen achter de rode vlag. Door de verantwoordelijken voor de veroordeling van de twee anarchisten te treffen, wou Ravachol naar voren treden als de wrekende anarchist die alle onrecht herstelde. Moord en diefstal - hijzelf gaf toe een diefstal en een moord gepleegd te hebben, officieel werden hem verscheidene diefstallen en moorden in de schoenen geschoven - waren in zijn opinie een noodzaak, als men ook maar een enigszins menswaardig leven wilde leiden. Dit laatste lag immers zeker niet in het bereik, voor wie enkel beschikte over het voor zijn arbeid betaalde hongerloon. Met zijn daden had Ravachol ook de bedoeling de anarchistische zaak vooruit te helpen.²⁹

In de Belgische anarchistische pers, die in de jaren tachtig overigens maar sporadisch verscheen, was men niet aan een uitwerking van de propaganda van de daad toegekomen. Wel hoorde men in de taal van de Belgische anarchisten medio de jaren tachtig de echo doorklinken van de haat- en wraakgevoelens, van de vergeldingsgedachte die bijvoorbeeld uit de Lyonese publikaties sprak. En in 1886 werd vanuit Luik het "neem en eet"-recht definitief gelanceerd, hoewel, veel meer dan suggereren deed men niet. Ook in het Luikse en in de streek rond Verviers werd op meetings stevast verwezen naar de komst van de revolutie, waarbij men niet kon garanderen dat die zonder geweld of - meer concreet - zonder het gebruik van dolk of dynamiet zou mogelijk zijn. Dat men daarbij heil verwachtte van stakingsbewegingen is zeker, maar verder gingen de Belgische strategische overwegingen nauwelijks.

Maar net zoals in Frankrijk blijkt er in België in de jaren tachtig geen meldenswaardige toepassing van de propaganda van de daad geweest te zijn, tot de stad Luik in het voorjaar 1892 vrijwel gelijktijdig met Parijs een reeks aanslagen kende die er voor zorgden dat ook België en in het bijzonder Luik hun eigen bompsychose kenden. De daden van Ravachol hadden de Luikse

29 J. Maitron (1975), I, 200-202, 212-227.

bommenleggers ongetwijfeld mede geïnspireerd, maar de plannen in die richting waren te Luik blijkbaar al langer gerijpt, in elk geval al tegen het einde van de jaren tachtig. Dat een aantal Luikse anarchisten opvielen door hun gewelddadige taalgebruik op meetings, bleek achteraf niet toevallig te zijn. Volgens een latere getuigenis tegenover het gerecht van één van die radicale anarchistische sprekers, Hansen³⁰, werd er op de anarchistische vergaderingen vaak over springstof gesproken. Die moesten ze klaarhouden voor de eerste mei of voor de revolutie die nakende was en met name onmiddellijk zou volgen op de opeising van het algemeen stemrecht door de arbeiders.³¹ We hebben geen reden om aan deze getuigenis te twijfelen; het uiteraard meer impliciete woordgebruik van de anarchistische redenaars op de Luikse meetings blijkt daarvan bij nader toezien de perfecte echo te vormen. Tegen de Luikse anarchisten waren overigens al verdenkingen gerezen naar aanleiding van enkele geïsoleerde ontploffingen aan het einde de jaren tachtig, begin de jaren negentig, maar veel had het gerecht daarvan niet kunnen opsteken. Alleszins lag in tegenstelling tot de andere regio's waar de anarchisten actief waren, in het Luikse mijnbekken de springstof bijna voor het grijpen. (Dat laatste gegeven alleen volstaat echter niet om het Luikse terrorisme te verklaren; te Parijs lag het dynamiet niet meer binnen handbereik als te Brussel.)³²

Een aankondiging van grotere acties was ongetwijfeld de diefstal in de nacht van 28 maart 1891 van een goede 900 kg dynamiet uit het kruitmagazijn van Ombret. Een poging om vervolgens het magazijn zelf op te blazen mislukte. De hele onderneming liep falikant af, toen een politieagent de wagen met de gestolen lading halt liet houden wegens het ontbreken van reglementaire verlichting. De begeleiders sloegen op de vlucht, maar werden herkend. Hansen, Bustin en Langendorf, alle drie voortvluchtig, werden eerst bij verstek veroordeeld, maar toen ze in de loop van februari 1892 door Frankrijk werden uitgeleverd, werd een nieuw proces geopend. Aanklager Beltjens beschuldigde de drie mannen ervan een complot beraamd te hebben met het oog op het aanrichten van vernielingen en het gebruik van de springstof bij algemene stakingen. Door de verdediging werd de complottheorie verworpen en werden humanitaire beweegredenen ingeroepen, zij het vergeefs. De jury volgde de these van de openbare aanklager en Hansen werd tot 15 jaar dwangarbeid, Langendorf en Bustin tot 12 jaar

gevangenisstraf veroordeeld. Ondanks zware verdenkingen te hunnen laste bleven Marcotty, Mateysen en Beduin³³ in deze zaak buiten schot.³⁴

Nog de avond zelf van de uitspraak tegen Hansens cum suis, op 16 maart 1892, werd een springtuig geplaatst voor het huis van raadsheer Renson, die in de vermelde assisenzaak, maar in 1886 ook in de zaak Wagener³⁵ voorzitter was geweest. Een politieagent slaagde er evenwel in de lont te doven. Precies een maand later, op 16 april was het de beurt aan aanklager Beltjens. Het springtuig ontplofte slechts gedeeltelijk en veroorzaakte vrijwel geen schade. De gelijkenis met de aanslagen van Ravachol in Parijs was frappant, althans wat de beweegreden betreft: ook hier viseerde men de verantwoordelijken voor de veroordeling van kameraden. Op 28 april volgde nog een ontploffing, die nogal wat schade aanrichtte aan een huis gelegen tegenover het Provinciaal Paleis. De beweegreden hier was minder duidelijk.

De meest explosieve aanslagen te Luik moesten evenwel nog volgen. De dag van 1 mei was rustig verlopen tot tussen 20u15 en 21u drie springtuigen ontploften. De eerste twee ontploften, met een tussentijd van nauwelijks enkele minuten, tegen de gevels van de herenhuizen van vader (senator) en zoon de Séllys-Longchamps. De derde vrij krachtige lading ontplofte tegen het koor van de Sint-Martinuskerk, de schade was aanzienlijk: de oude glasramen van de kerk moesten er grotendeels aan geloven en in een omgeving van 150 à 200 m bleef nauwelijks een raam heel. De beweegreden bij deze aanslagen leek nog maar weinig concreet in vergelijking met de eerste aanslagen. Op 2 mei volgde een laatste aanslag die eveneens aanzienlijke schade aanrichtte: door een vergissing bleef het huis dat men op het oog had, dat van generaal Londot van de burgerwacht, hierbij evenwel gespaard.³⁶

De Luikse gouverneur was er in zijn rapporten aan de minister van binnenlandse zaken nogal gerust in. De daders wilden volgens hem geen slachtoffers maken, zelfs geen schade aanrichten; ze wilden enkel de bevolking doen opschrikken. En zelfs na de reeks van 1 en 2 mei bleef hij erbij dat de aanslagen niet zo ernstig waren als de dagbladen deden geloven. De anarchisten wilden volgens hem meer terroriseren dan vernietigen; de manier waarop de aanslagen gebeurden, wees in die richting. Dit nam niet weg dat de beroering onder de bevolking groot was. Spoedig werden in bepaalde wijken werklozen gerecrueteerd om de nachtwacht te organiseren. De verontrusting vertaalde zich ook in bedreigingen aan het adres van de

30 Lambert Hansen (29 jaar, "Ougrée), mijnwerker. IISG, Liège 1892, AB, 1.

31 IISG, Liège 1892, AB, 7. Door een gelukkige wind belandde dit dossier op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, het dossier van het proces ging immers verloren. Het betreft de lijvige bundel documentatie van de voorzitter van de jury op het proces. Naast officiële stukken als de akte van beschuldiging (afgekort als AB) bevat het dossier onder meer een uitgebreide verzameling knipsels uit Luikse en Brusselse kranten die het verloop van de zittingen versloegen.

32 A. Schaner (1965), 134; J. Louis (1975), 141, 143; *Mix*, 27-8-1892.

33 Emile Marcotty (48 jaar, "Horion-Hozémont), mijnwerker; Aimé Mateysen (26 jaar, "Couillet), bedrijfsleider; Joseph Beduin (40 jaar, "Amay), mijnwerker. IISG, Liège 1892, AB, 1.

34 AEL, SP, XIX, C, 2, Gouv aan Min Bin, 29-3-1891; 4, Rijksw Hoci, 31-3-1891; IISG, Liège 1892, AB, 7-8; J. Louis (1975), 144.

35 R. Van Santerbergen (1969), 77.

36 IISG, Liège 1892, AB, 3-4.

socialistische La Populaire en in de roep om drastische maatregelen tegen de anarchisten.³⁷

La Populaire was als socialistisch lokaal, in tegenstelling met het Brussels en andere volkshuizen, een tijdlang vrij toegankelijk geweest voor de anarchisten. Met de aanslagen kwam het er voor de Luikse socialisten op aan zo vlug mogelijk en voor goed elk misverstand uit de wereld te helpen. Want onder meer voor de katholieke pers, te Luik, maar ook elders, waren de Luikse gebeurtenissen een welgekomen gelegenheid om de stok waarmee men de socialisten graag placht te slaan met hernieuwde kracht te laten neerkomen. Om het met *Le Patriote* ten tijde van het proces zelf uit te drukken: "Un anarchiste est un 'socialiste impatient', tout simplement." Het was het socialisme dat van hoofdbeschuldigde Jules Moineau³⁸ een "anarchiste pratiquant" had gemaakt; hij had een tijdje te Brussel en Parijs gewoond en, voilà, "*le socialiste impatient*, qui était en lui, se changea en anarchiste". Dit thema werd al vlug tijdens de eerste meidagen door onder meer de *Gazette de Liège* bespeeld en niet het minst daarom werd door de socialisten op 7 mei in La Populaire een meeting belegd. Toekomstig socialistisch volksvertegenwoordiger Célestin Demblon, vroeger al niet enthousiast over de openheid tegenover de anarchisten, zal wellicht zijn beste beentje voorgezet hebben om het grote onderscheid tussen socialisten en anarchisten uit te leggen. Zowel in Frankrijk als in België bestreden de anarchisten de socialisten. Demblon wilde de anarchisten het recht op hun overtuiging niet ontzeggen, zolang ze maar geen geweld gebruikten. "Les anarchistes combattent les corporations syndicales, rêvent de la désorganisation complète de l'Etat et veulent une liberté absolue pour chacun. Leur idéal n'est pas réalisable." De veroordeling van de aanslagen door deze spreker was blijkbaar niet ingegeven door een principiële geweldloosheid, want hij voegde er nog aan toe dat de socialisten de aanslagen afkeurden omdat ze nutteloos en weinig moedig waren. Niet onaardig was de pedagogische vergelijking door (meester) Demblon van de politieke partijen in hun houding tegenover de maatschappij, die voorgesteld werd als een kind van vijftien jaar. "Que veulent les catholiques? Que cet enfant n'en ait que treize; les intransigeants qu'il n'en eut que trois ou quatre; les doctrinaires voudraient que cet enfant restât stationnaire, ne vieillisse plus; les anarchistes eux exigent que du jour au lendemain il ait 35 ans, tandis que les socialistes ne demandent qu'à le laisser grandir tranquillement."³⁹

Le Peuple ging prompt het gekende socialistische refrein over de anarchisten fluiten: infiltratie, provocatie; de regering betaalde zowel geheime agenten, anarchisten als persmensen om uiteindelijk de verantwoordelijkheid

in de schoenen van de socialisten te schuiven. De herinnering aan Pourbaix lag nog vers in het geheugen. Een en ander ontlokte aan *Le Patriote* de opmerking: "Chaque explosion anarchiste est à la fois un effet des déclamations socialistes et un échec au socialisme". Wat het tweede betreft zullen katholieken en socialisten het, elk op hun manier, wel eens geweest zijn.⁴⁰ Hierbij dient wel opgemerkt dat *Le Peuple* zich verder tegenover de beschuldigten, in het bijzonder tegenover Moineau, genuanceerd opstelde. Een zekere (maar moeilijk meetbare) sympathie voor de Luikse anarchisten die onder de arbeidersbevolking leefde, droeg daar wellicht toe bij.

De gemoederen kalmeerden aanzienlijk toen de overheid al vlug verschillende anarchisten, waarvan de betrokkenheid al even vlug duidelijk werd, wist te arresteren.⁴¹ Het onderzoek vorderde snel en nog geen drie maanden na de feiten werd op 18 juli 1892 "l'affaire des anarchistes" voor het assisenhof van Luik geopend. Veertien beschuldigten werden er in het algemeen van beticht op een of andere manier deel genomen te hebben aan een complot. Ze hadden: "a. Par une résolution d'agir arrêtée entre eux, formé un complot dont le but était de porter la dévastation, le massacre et le pillage dans la ville de Liège ou d'autres communes de Belgique, avec la circonstance aggravante que des actes ont été commis pour préparer l'exécution de ce crime; b. Fait partie d'une association ou d'une bande organisée dans le but d'attenter aux personnes et aux propriétés, notamment de commettre des vols de substances explosibles et de détruire, par l'effet d'explosions, des édifices et constructions appartenant à autrui." Men had, luidens de akte van beschuldiging, lang kunnen denken dat de aanslagen geïnspireerd waren door wraakgevoelens - dat was overigens de interpretatie die de Luikse provinciegouverneur aan de aanslagen gaf. Vanaf 1 mei bleek echter een meer algemene beweegreden aanwezig te zijn. Volgens de daders wilden zij geen slachtoffers maken en beoogden zij enkel intimidatie. Volgens procureur-generaal J. Detroz, kon evenwel niet geloofend worden dat zij bijna altijd, behalve door de wil om door gewelddaden de gevestigde orde te verstoren, ook geleid werden door een ander motief, met name een gevoel van afgunst, haat en rancune tegenover "ceux qui possèdent et contre ceux qui ont pour mission de faire respecter les lois".⁴²

Door de aanklager werd de invloed die Jules Moineau op de anderen zou hebben uitgeoefend in de verf gezet, ook al had hij zich 'in feite' enkel bezondigd aan diefstal van springstof en een aanslag tegen het huis van raadsheer Renson. Wel hoedde de aanklager er zich voor, op de hoogte als hij

40 *Le Patriote*, 5-5-1892.

41 HSG, Liège 1892, AB, 4. De Luikse aanslagen en het daaropvolgend proces vormden gecombineerd met het toenmalig terrorisme in het buitenland een dankbaar thema voor de dagbladders, die daarvoor een tijdlang een vaste rubriek creëerde (zie bijvoorbeeld de bundel van het HSG, maar ook SAB, Pol, 211, III, Articles de journaux concernant les explosions à la dynamite et les exploits d'anarchistes 5 mai 1892 - 4 février 1895).

42 HSG, Liège 1892, AB, 2, 10-11.

37 AEL, SP, XX, A, 85, Gouv aan Min Bin, 3-5-1892; 86, Gouv aan Min Bin, 7-5-1892; J. Louis (1975), 150.

38 Over de levensloop van Moineau zie verder.

39 *Le Patriote*, 24-7-1892; AEL, SP, XX, A, 127, Pol Luik, 8-5-1892.

was van de anarchistische ideeën ter zake, Moineau als de leider van de groep ten tonele te voeren. Een poging van hun raadsman Royer (het latere socialistische kamerlid) om de daden van Moineau en Wolfs⁴³ als politiek misdrijf te laten doorgaan, mislukte. De procureur-generaal had volgens advocaat Emile Royer nochtans zelf toegegeven dat de beklagden de politieke orde hadden willen verstoren; als Moineau aan iets schuld had, dan kon het enkel daaraan zijn. Ook in zijn verdediging zou Royer de nadruk leggen op de edele motieven van Moineau. Met die bedoeling gaf hij een exposé over het anarchistisch gedachtengoed én daarbij aansluitend een levenschets waaruit de volkomen onbaatzuchtigheid van Moineau moest blijken. Het had naar de mening van de raadsman geenszins in de bedoeling van zijn cliënt gelegen het huis van Renson te vernielen. De jury, besloot hij, mocht Moineau niet veroordelen, deze man "dont le seul crime a été d'espérer voir un jour, pour le peuple, le lever du soleil".⁴⁴

Moineau beantwoordde door zijn présence en zijn verdediging op en top aan het door Royer geschetste beeld. Hoewel hij zoals het een anarchist paste, enkel toegaf hooguit een morele invloed op de anderen gehad te hebben, was de hoofdrol onder de beklagden ontegensprekelijk voor hem weggelegd. De zaak van de Luikse anarchisten zou steeds meer tot de zaak Moineau worden. Om te beginnen zegde Moineau persoonlijk "la solidarité de tous les actes qui devaient amener la révolution" te aanvaarden, ook al kon men hem feitelijk slechts van enkele zaken beschuldigen. Onder meer daardoor stak hij af bij zijn medebeschuldigen, en zeker bij Nossent⁴⁵ en Hansen die de schuld zoveel mogelijk op anderen trachtten af te wentelen. Moineau zou die houding trouwens zwaar bekritisieren, en die kritiek kwam zwaar aan, vermits hij afkomstig was van iemand die meer verantwoordelijkheid dan nodig op de eigen schouders laadde. Moineau onderscheidde zich ook door een zeer uitdrukkelijke anarchistische geloofsbelijdenis, daar waar sommige beklagden zelfs ontkenen anarchist te zijn. Zijn anarchistische overtuiging was volgens Moineau danig versterkt uit de gebeurtenissen van 1 mei 1891 gekomen. Hij had toen de slachtoffers zien vallen in de strijd voor het algemeen stemrecht, en zonder enig spijt ongelukkigen zien veroordelen door het Luikse assisenhof. Langer al was hij de mening toegedaan dat enkel de propaganda van de daad het volk kon doen opstaan; dat om het volk wakker te schudden het nodig was te wijzen op het bestaan van toegewijde, onversaagde mannen die zelfs hun leven zouden geven voor zijn ontvoogding. Uiteindelijk had hij gemeend dat het tijd was om de burgerij tot nadenken te stemmen.

43 Joseph Wolfs (°1853 Brussel), meubelmaker. AVL, Pol. II., A, 178, Pol Luik, 15-4-1892.
44 Voor een verslag van het proces zie *Affaires des anarchistes de Liège* (1892), alsook IISG, Liège 1892.

45 Emile Nossent (21 jaar, °Luik), wapensmid. IISG, Liège 1892, AB, 1.

Moineau wees erop dat hij zijn verantwoordelijkheid niet wou ontlopen, maar benadrukte dat hij geenszins slachtoffers had willen maken. De bom die hij bij raadsheer Renson had gelegd, kon volgens deze ex-leerling van de Koninklijke Militaire School, in tegenstelling tot wat de experts beweerden, geen grote schade aanrichten. Hij had er enkel moreel effect mee beoogd; hij wou de burgerij en de ongelukkigen aan het nadenken zetten: "Ce n'est pas aux hommes que j'en veux, moi qui suis déterministe, et crois que l'homme est le produit de son milieu, mais c'est aux institutions." De grote revolutie zou voorafgegaan worden door partiële revoluties, die op hun beurt ingeluid werden door individuele acties. Tenslotte bedankte hij zijn verdediger, meester Royer, omdat hij de verdeling van de samenleving in rijken en armen had aangetoond. "On est malheureusement forcé d'employer la force. Nous sommes des vaincus." De vergelijking met de omwenteling van 1830 drong zich op: als Rogier toen niet gewonnen had, zou hij ook voor het assisenhof zijn gebracht. Zijn besluit was krachtig: "Moi, je suis fier d'être anarchiste. L'avenir de l'humanité est à l'anarchie. Je termine: Anarchie que ton règne arrive."

Zijn veroordeling was er dan ook naar, de straffen waren in het algemeen niet min. Moineau kreeg vijftientig jaar dwangarbeid, Wolfs en Beaujean⁴⁶ elk twintig, Mateysen, Marcotty, Lacroix⁴⁷ en Nossent elk vijftien jaar dwangarbeid, Hansen tien jaar opsluiting en Guilmot⁴⁸ drie jaar opsluiting. Van de zestien beklagden werden er uiteindelijk negen veroordeeld. De komplot- en bendetheorie werd door de jury, zij het met een kleine meerderheid, en vervolgens ook door het hof aanvaard. Ook de voorzitter vond dat het hof streng was geweest.⁴⁹

De ruchtbaarheid die aan de zaak gegeven werd, ook in het toen eveneens door terrorisme geplaagde Frankrijk, was groot. Wat de burgerij en kleinburgerij aangaat, is het duidelijk naar wie de sympathie van het publiek uitging. Maar het is niet eenvoudig de weerklank van de hele zaak onder de arbeidersbevolking te peilen. Toen de rechtszaak van start ging, verdrong zich een grote menigte rond het Luikse gerechtsgebouw, evenals toen het ogenblik van het vonnis was aangebroken. De toegang tot de gerechtszaal zelf werd streng gecontroleerd, maar binnen, noch buiten het gebouw liep het uit op een manifestatie ten gunste van de anarchisten.

De gevoeligheid van het arbeiderspubliek voor de figuur Moineau bleek niettemin uit het toch genuanceerde portret dat bijvoorbeeld Jean Volders zelf

46 Guillaume Beaujean (49 jaar, °Outrelouxhe), schilder. IISG, Liège 1892, AB, 1.

47 Alphonse Lacroix (°1863, Lanaken), schilder. AVL, Pol. II., A, 178, Pol Luik, 15-4-1892; IISG, Liège 1892, AB, 1.

48 Joseph Guilmot (42 jaar, Ellemelle), smid. IISG, Liège 1892, AB, 1.

49 *Affaires des anarchistes de Liège* (1892), 1161. Moineau, Wolfs en Beaujean zouden in november 1901 vrijkomen. Mateysen stierf in gevangenschap en Nossent moest in een krankzinnigengesticht geplaatst worden. *Le Peuple*, 21-8-1896; *La Bataille*, 20-2-1898; *RDT*, 30-11-1901.

in *Le Peuple* van hem bracht. De biografie van Moineau⁵⁰ leende zich dan ook uitstekend voor dergelijke voorstelling. Hij was van kleinburgerlijke afkomst (de socio-professionele samenstelling van de groep veroordeelden was overigens vrij verscheiden).⁵¹ In 1870 verloor hij op tienjarige leeftijd zijn vader. Op aandrang van zijn moeder ging hij studeren aan de Militaire School, waar hij twee jaar na haar overlijden zijn ontslag gaf, om volgens zijn verdediger Royer niet te moeten schieten op het volk. Zonder hier statistische onzin te willen uitkramen, kan men toch niet buiten de opvallende gelijkenis met de anarchist Edouard Wagener in 1886. Aanvankelijk republikein, vervolgens collectivist en tenslotte anarchist, emigreerde hij naar Brazilië om een commune te beginnen, evenwel zonder succes. Om bij wijze van spreken aan de bedelstaf te ontkomen, keerde hij eind de jaren tachtig terug naar België waar hij verschillende beroepen uitoefende; op het ogenblik van de aanslagen was hij handelsreiziger. Blijft uiteraard de vastberaden overtuiging die hij uitstraalde op het proces zelf.⁵²

Volgens Volders in *Le Peuple* kon Luik op dat ogenblik bogen op de aanwezigheid van de twee uitersten in de Belgische politiek: de aarts-reactionair Frère-Orban en de ultra-revolutionair Moineau. De ene zetelde in de constituanten, de andere in het assisenhof. Het meeste sympathie genoot nog (zelfs bij de burgerij) de jonge anarchist. Moineau was noch min noch meer het produkt van Frère-Orban. Zonder kapitalisme en conservatisme zou er nooit sprake geweest zijn van een anarchistische partij die bij gelegenheid burgershuizen in de lucht blies en daarbij meer schrik dan schade veroorzaakte. Ongetwijfeld zou hij veroordeeld worden door de rechtbank, maar mogelijk werd hij vrijgesproken door het grote publiek, "cet anarchiste, dont tout le monde reconnaît l'intelligence et la générosité". En als hij effectief veroordeeld werd: "La bourgeoisie et la magistrature de Liège se sont vengés de la peur qu'elles ont éprouvée ... L'opinion publique n'acceptera pas cette sentence, et Moineau et les autres ne resteront pas des années en prison." Dergelijke rechtspraak zou in plaats van de revolutionaire beweging de doodsteek toe te brengen, haar integendeel nog versterken en Moineau, "engagé au pénitencier, créera des petits".

50 Jules Moineau (1860-1934).

51 Joseph Wolfs was schrijnwerker, Guillaume Beaujean en Alphonse Lacroix waren schilder, Joseph Guilmot was smid, Emile Marcotty en Lambert Hansen waren mijnwerkers, Emile Nossent wapenmaker, Aimé Mateyssens van zijn kant was van geboorte afkomst, hij was bedrijfsleider. Van de beklaagden die vrijuit gingen, was Alfred Heusy (34 jaar, °Ougréc) handelsreiziger, Léopold Ehx (42 jaar, °Merzenich) slotenmaker, Victor-Joseph Naniot (34 jaar, °Champion), de broers Charles (38 jaar, °Vorst) en Jacques Berré (35 jaar, °Vorst), evenals Joseph Beduin mijnwerkers; Pierre Schleich (1837 Stolberg, Duitse Rijk - 1902 Luik) tenslotte was schrijnwerker-herbergier. Ook qua leeftijd was de groep tamelijk verscheiden en zeker niet speciaal jong te noemen. We baseerden ons voor de spelling op de IISG, Liège 1892, AB, I. Voor Schleich zie: ARA, Vrpol, 241.420: P. Schleich.

52 Zie onder meer de reeds aangehaalde verdediging door Royer, waarvan verscheidene uitgaven in een verdere voetnoot vermeld worden.

En dan kwam in het betoog van Volders volop de functionaliteit van het genuanceerde standpunt tot uiting. Tegen de anarchie bestond slechts één remedie, het socialisme, dat de ongelukkigen zou ontvoogden. En verder: het laten aanslepen van de grondwetsherziening leidde tot radicalisering en schiep een ideale voedingsbodem voor het anarchisme. De verslaggevers Frère-Orban, Beernaert en Woeste waren daarbij zijn beste propagandisten. Het uitroepen van het algemeen stemrecht zou de geesten opnieuw wat kalmeren, een afwijzing daarentegen zou tot algemeen geweld leiden; de machthebbers konden niets beters uitvinden "s'ils veulent que Moineau fasse des petits ... qu'ils ne sauront pas tous mettre en cage".

Meteen bleek ook dat behalve de verregaande sympathie die Moineau - indien niet door zijn daden, dan toch door zijn verdediging - in arbeiderskringen te beurt viel, er nog een andere reden was om dergelijk genuanceerd beeld te brengen van een anarchist en dan nog één van de gewelddadige soort. Het geval Moineau was - als men zich dan toch moeilijk kon distancieren - dienstig in de aan de gang zijnde strijd voor het algemeen stemrecht. Het moet gezegd, ook in 1886 had de BWP zich niet gedesolidariseerd van de veroordeelden, die toen evenwel veel talrijker en bovendien lang niet allemaal anarchistisch georiënteerd waren. Toen had de BWP het geweld meer algemeen verklaard vanuit de heersende sociale toestanden. In de hitte van de politieke strijd om het algemeen stemrecht anno 1892 kon de partij de problematiek toespitsen op het al dan niet realiseren van dat algemeen stemrecht; dat compenseerde een allicht wat opgedrongen sympathie voor een anarchistische bommenlegger.⁵³

Les anarchistes du coeur

De anarchistische pers kon het zich zeker niet veroorloven minder begrip aan de dag te leggen voor de bommengooiers dan de socialistische kranten. Dit nam niet weg dat het terrorisme een nagenoeg exclusieve aangelegenheid van de beweging in Luik was. Dit bleek tussen de regels door in een reactie van het Brusselse blad *L'Homme libre* op de 'kritische' (Luikse?) vraag waarom men na de uitwijzing van de anarchisten op het internationaal socialistisch congres de zaal niet meteen had opgeblazen. De vraag werd au sérieux genomen en men hoedde zich ervoor de propaganda van de daad principieel af te wijzen; het was echter duidelijk dat een pleidooi voor geweld node van de Brusselse redactie te verwachten viel. Geweld was een slechte

53 *Le Peuple*, 25-7-1892, 27-7-1892; volgens *Mis*, 30-7-1892, had de Brusselse BWP-federatie een dagorde gestemd waarin gesteld werd dat de veroordeelden ("soldats d'avant-garde") toegewijd waren aan de zaak van het volk, evenals dat ze algemeen achting genoten; dit werd nog steeds volgens de motie bevestigd door de pers.

raadgever. Iemand kon vandaag met recht en reden geweld gebruiken tegen een vijand, maar - eenmaal meester van het terrein - dat geweld bestendigen. Het was gewettigd door geweld ander geweld, in het bijzonder het structureel geweld van de instellingen tegen te gaan. Maar steeds moest men erover waken dat men zich door het gebruik van geweld niet van de arbeiders vervreemde en uiteraard was geweld tegen arbeidersafgevaardigden uit den boze.⁵⁴

Overigens was *L'Homme libre*, net zoals *La Révolte* in Parijs, aanvankelijk helemaal niet toegeeflijk voor de exploten van de reeds vernoemde Ravachol. De Brusselaars aanvaardden slechts een selectief gebruik van geweld. "Les anarchistes de coeur" zouden nooit iemand doden tenzij in de hitte van de strijd of uit zelfverdediging. "Nous, anarchistes, travaillons à contrecarrer les sinistres influences du système actuel, à détourner les haines des personnes pour les diriger contre les institutions, à arrêter le crime, la lutte fratricide d'homme à homme, pour donner l'essor à l'insurrection, à la lutte collective des exploités contre les exploités." Als er dan toch slachtoffers - zeker onder de arbeidersbevolking - moesten vallen, dan was dat enkel aanvaardbaar in het kader van de collectieve strijd.

Wat specifiek het gebruik van dynamiet aanging, dit had het nadeel dat het een moeilijk te richten wapen was, met alle risico's vandien om slachtoffers in eigen rangen te maken. "Le peuple, loin de sympathiser avec de pareils efforts, se méfie des gens qui prétendent lui montrer leur amour en le massacrant". Wie met springstof het leven van arbeiders, vrouwen en kinderen op het spel zette, was geen held, "il est tout au plus un décadent de la révolution". De jongeren die warm liepen voor alles wat lawaai maakte, waren nu eenmaal geboren in een tijd waarin echte moed en toewijding zeldzaam waren. Natuurlijk had niemand de waarheid in pacht, en sommige acties waren onvermijdelijk. "Toutefois, nous pouvons - nous du moins, les conscients - éviter des erreurs qui nous feraient reculer de beaucoup d'années, et qui sait? pourraient finalement être fatales à la cause à laquelle nous avons consacrés notre existence." Bijna de hele internationale anarchistische beweging zou zich uiteindelijk in 1894 na twee jaar aanslagen in essentie tot dit standpunt bepalen. Op het ogenblik dat de Brusselaars hun opinie te kennen gaven, waren te Luik wellicht al de eerste aanslagen gepleegd.⁵⁵

Zoals de Franse anarchist Jean Grave in *La Révolte* zou ook echter *L'Homme libre* zijn mening over Ravachol herzien, waarbij twee zaken de doorslag gaven: Ravachol had kameraden gewroken en zijn houding op zijn proces kon niet waardiger zijn. Aan het standpunt over het gebruik van het

geweld werd enkel toegevoegd dat men daar niet tegen was, op voorwaarde dat het tegen vijanden gebruikt werd.⁵⁶

Inmiddels had Luik ook zijn bommenexplosie gekend. Over de eerste aanslagen had *L'Homme libre* enkel vermeld dat er huiszoekingen bij anarchisten waren op gevolgd. Na de aanslagen van 1 en 2 mei werd in het nummer van 7 mei een vrij uitvoerig verslag van de feiten en de arrestaties gebracht. Het onderwerp werd evenwel niet ten gronde behandeld, het onderzoek was overigens nog volop aan de gang. Maar ook later nam het blad geen uitdrukkelijk standpunt in. Wel bracht men verder geregeld verslag uit, om uiteindelijk zelfs een volledig nummer te wijden aan de verdediging van Moineau zelf en het pleidooi van zijn advocaat Royer. *L'Homme libre* repte echter met geen woord over de opportuniteit van de aanslagen. Wel werden steunlijsten geopend en uiteraard was men verontwaardigd over de veroordelingen. In het algemeen hadden de anarchisten in België en in andere landen door de politie en gerechtelijke belangstelling die het gevolg was van de aanslagen, (terecht) steeds meer het gevoel voortdurend achtervolgd te zijn. Dit verklaart een zekere radicalisering in toon van *L'Homme libre*. In de toekomst zouden de anarchisten volgens het Brusselse blad legio zijn en hun kracht zou hen in staat stellen edelmoediger te zijn dan de Luikse rechtbank. Die edelmoedigheid evenwel zou pas na de sociale strijd mogelijk zijn, zolang was er geen plaats voor zwakte. "Il nous faut considérer désormais que la bourgeoisie nous a jeté le gant." De militanten moesten de anarchistische propaganda opnieuw opvoeren om het volk bewust te maken van het te bereiken doel. Daarbij kon men leren van de burgerlijke revolutie van 1789. Om haar plaatsje onder de zon te verwerven had de burgerij slechts één devies: "Sans merci". Maar nogmaals, geen uitspraak ten gronde over het Luikse anarchistische terrorisme; dat onderwerp lag blijkbaar moeilijker dan Ravachol, en dat was niet alleen te verklaren door angst voor een gerechtelijk optreden.⁵⁷

Max Nettlau schrijft, terecht overigens, maar zonder te verklaren waarom, dat Wismans en Pintelon ergens in die jaren, 1893 of wat later, afhaakten.⁵⁸ Het is niet uitgesloten dat dit heengaan geïnspireerd was door een dubbele teleurstelling: het Luikse terrorisme om te beginnen, en vervolgens het socialistisch succes in de strijd om het algemeen meervoudig stemrecht. De Luikse propagandisten van de daad dan weer hadden bitter weinig succes. Ze werden spoedig bij de kraag gevat en konden met hun actie zeker niet voor revolutionaire impulsen zorgen. Uiteindelijk moesten ze zich troosten met het martelaarschap van Moineau.

54 *HL*, 5-9-1891.
55 *HL*, 2-4-1892.

56 *HL*, 23-4-1892, 7-5-1892, 23-6-1892.
57 *HL*, 11-6-1892, 25-6-1892, 6-8-1892, 3-9-1892.
58 M. Nettlau (1984), 327.

In een terugblik kort na de eeuwwisseling stelde het Luikse anarchistische blad *Le Réveil des travailleurs* dat het belangrijkste gevolg van de aanslagen de desorganisatie van de Luikse groep was geweest.⁵⁹ In de grond kon dit moeilijk anders. Zo talrijk waren de anarchisten niet dat ze een adering van negen man met de glimlach konden ondergaan. Komt daarbij dat ze met Hansen en Moineau en zelfs Wolfs de belangrijkste gezichten van hun beweging verloren. Het waren immers allen sprekers op de toch vrij frekwente, goed bezochte meetings die socialistische of anarchisten organiseerden. Mede onder druk van hun basis hadden de Luikse socialistische voormannen gedurende enkele jaren de anarchisten als gesprekspartner moeten aanvaarden, tot zelfs in het eigen huis. Dat was althans de mening van de anarchisten; er zijn inderdaad vele aanwijzingen in die richting.⁶⁰ Niettemin lijken na de aanslagen van 1892 de volkshuizen voor lange tijd hun deuren te sluiten voor de anarchisten.

Begin 1893, mogelijk al eerder bleek opnieuw een anarchistische groep te bestaan met onder meer Emile Chapelier⁶¹, die toen nog aan het begin van zijn anarchistische loopbaan stond. Deze groep zou volgens de reeds vermelde terugblik in *Le Réveil des travailleurs* erg actief geweest zijn. Ook een Jeune Garde Antimilitariste, eveneens met Chapelier, liet in 1893 van zich horen. Na de nieuwe aanslagen van 1894, waarover meer in een volgend hoofdstuk, zou nog een tijdje een anarchistische groep bestaan hebben, die evenwel nauwelijks activiteit ontplooidde en spoedig uiteenviel.⁶²

De invloed van het anarchistisch optreden nagaan is sowieso een problematische onderneming. Dat geldt zeker voor de aanslagen. Het is niet duidelijk hoe de arbeidersbevolking, de Luikse in het bijzonder, reageerde op de explosies. We beschikken niet over concrete aanwijzingen in één of andere zin. Het al met al genuanceerde standpunt van *Le Peuple* tegenover Jules Moineau doet evenwel vermoeden dat de houding van de arbeiders tegenover de Luikse terroristen niet noodzakelijk negatief was. Blijft dat door zichzelf te laten onthoofden de anarchistische beweging te Luik de volgende jaren natuurlijk danig aan uitstraling verloor.

Op middellange termijn zou een bijproduct van het Luikse terrorisme, namelijk het martelaarschap van Moineau en de daarmee samenhangende amnestiebeweging, wel een zeker mobiliserend effect uitoefenen op de anarchistische beweging. De basis voor dit martelaarschap was al gelegd ten tijde van het proces door het optreden van Moineau zelf, dat gecombineerd met zijn antecedenten, zelfs de socialistische pers voldoende stof tot ontroering bood. De tekst van Royers verdediging werd enkele keren door anarchisten uitgegeven. Het proces genoot in anarchistische kringen zelfs internationale

59 RDT, 30-3-1901.

60 HL, 9-5-1891.

61 Emile Chapelier (°1870 Bande), mijnwerker. SAB, Pol, BE, 4272 : E. Chapelier.

62 RDT, 30-3-1901; Deb, 7-1-1893.

faam : zowel het verslag van de zaak, als het pleidooi van Royer werden diverse keren vertaald. En *La Révolte*, het blad van Jean Grave, al eens de paus van het Franse anarchisme genoemd, canoniseerde Moineau spoedig als martelaar.⁶³

Anarchistische organisatie en pers

Maar hoe stond het intussen met het voornemen een Belgische anarchistische federatie op te richten? Al vlug na het internationaal congres werden daartoe in *L'Homme libre* de nodige oproepen gelanceerd. De kameraden uit de diverse regio's werden verzocht geregeld de nodige berichten in te sturen. Lokale groepen konden ook hun adres meedelen, zodat ze contact konden leggen met andere groepen of kameraden (wat niet zonder de nodige veiligheidsmaatregelen zou gebeuren). Uiteraard was het aan de kameraden zelf van een bepaalde regio om met hun burens in contact te treden. Voor de rest was iedereen vrij zich naar eigen inzicht te organiseren; zo luidde - klassiek - de oproep. Wel, werd er voorzichtig aan toegevoegd, was het wenselijk de oogmerken van de groepering voldoende af te lijnen. Bovendien was het aanbevolen er een vorm aan te geven die haar binnen het bereik van de arbeidersmassa bracht. Met deze raad werd opnieuw de oriëntering naar het ruime arbeiderspubliek beklemtoond.⁶⁴

Van verdere activiteiten van de Belgische anarchistische federatie die blijkbaar voor alles een Brussels initiatief was, is ons verder niets bekend. Wel is het zo dat het Belgisch anarchisme rond die tijd een zekere uitbreiding kende. Vooral de doorbraak in de Centre sprong in het oog en viel - toeval of niet - samen met de inwijking van Brusselaar Pintelon. Deze laatste was overigens ook één van de mannen achter *L'Homme libre*. Al in de maand juli zou een Fédération Anarchiste du Centre zijn opgericht. In elk geval hebben we weet van regionale vergaderingen tot in de lente van het volgend jaar. De anarchistische aanwezigheid spreidde zich over verscheidene plaatsen : La Louvière, Godarville, Gouy-lez-Piéton, Trazegnies, Morlanwelz. In Morlanwelz bestond een sympathiserende mutualiteit.

Pintelon toonde zich een voorstander van de organisatie van de arbeiders op economische grondslag. Het was goed, zo stelde de Brusselaar in

63 E. Royer (1894), *Plaidoirie de Me Emile Royer du Barreau de Bruxelles pour l'anarchiste Jules Moineau. Cour d'assises de la province de Liège, procès des anarchistes, juillet 1892*, Brussel; E. Royer (1896), *Pour l'anarchiste Jules Moineau. Plaidoirie de Me E. Royer, cour d'assises de Liège, procès des anarchistes, juillet 1892. (Publications de "La Débâcle sociale")*, Ensival; ook opgenomen in J. Moineaux (1900), *Lettres d'un forçat, précédées d'une préface et de la plaidoirie de Me Emile Royer prononcée devant la cour d'assises de la province de Liège pour Jules Moineaux*, Elsene; en in RDT, 7-12-1901, 21-12-1901, 28-12-1901; M. Nettlau (1968), 106, 109; *La Révolte*, 4-5-1893.

64 HL, 29-8-1891, 5-9-1891.

Trazegnies tijdens een vergadering van mijnwerkers, dat de arbeiders zich organiseerden in vakbonden en mutualiteiten; de arbeiders moesten immers de strijd tegen het kapitaal beogen. Daarbij dienden ze evenwel elke politieke binding te vermijden: de vermenging van de politieke strijd met de economische leidde tot verwarring en verdeeldheid. Met zijn pleidooi voor arbeidersorganisaties nam Pintelon een toch wel erg verregaand standpunt in, dat voor een deel misschien te verklaren was uit opportunisme. Pintelon stond daarmee hoe dan ook aan de spits van een nieuwe ontwikkeling in het Belgisch anarchisme. De Fédération Anarchiste du Centre zou over de voorbije mijnstaking ook een manifest op 25.000 exemplaren aan de man gebracht hebben.

In de streek van Charleroi was rond de uitlopers van deze staking door het optreden van Carpent ook de hoop op een anarchistische inplanting gegroeid, maar veel lijkt daar niet van terecht gekomen te zijn. De Borains van hun kant bleven blijkbaar volkomen doof voor de anarchistische roep, wat zelfs niet van de 'Ardenners' gezegd kon worden: in Mariembourg kon men een tijdlang bogen op een anarchistische groep. Uit Vlaanderen tenslotte kwamen enkele zeldzame tekenen van leven. In Gent zouden einde 1891 een drietal anarchistische leesgroepen bedrijvig geweest zijn die samen zelfs om de maand een algemene vergadering hielden. En uit Antwerpen kwam er af en toe een steunpenning van een "Groupe de jeunes anarchistes" of nog de "Jeunesse anarchiste". Buiten Brussel, Verviers en Luik was het voor de anarchistische beweging blijkbaar moeilijk zich echt te vestigen, een continue werking te organiseren, en als men daar al in lukte, wilde dit nog niet zeggen dat men het Brusselse blad daar altijd over inlichtte.⁶⁵

Dat Brusselse blad bleek intussen in moeilijkheden te verkeren. Met zijn oplage van 2.000 exemplaren kon het zelfs bij volledige verkoop de kosten niet dekken. Er was trouwens het blijvend probleem van slechte betalers. Kortom, er was maar één oplossing: het tekort moest gedekt worden door regelmatige steunpenningen vanwege de verschillende kernen en dat kon als naar het Brusselse voorbeeld - het werd ongetwijfeld nog nooit zo duidelijk gesteld - in elke groep door elke kameraad geregeld een bijdrage betaald werd. Het organisatorische streven van de Brusselaars strekte nauwelijks verder dan de ontwikkeling van een volwaardig landelijk blad.⁶⁶

Men zat in Brussel overigens niet om voorstellen tot verbetering van het blad verlegen. Zoveel was al duidelijk: men wilde de arbeidersmassa bereiken. Daarom riep men de kameraden ter plekke nogmaals op om lokale berichten door te seinen, niet alleen over de beweging, maar ook over diverse toestanden. *L'Homme libre* zou zorgen voor de eindredactie en voor de 'reporters' ter plaatse zou dit een stimulans betekenen om in contact te komen

met andersgezinden. Ze zouden leren tussenbeide komen op openbare bijeenkomsten (alles was hier nog te leren), ze zouden toegang krijgen tot organisaties, waar ze erkenning en waardering zouden vinden. "Enfin, ils prépareront le terrain pour le jour, non lointain, où les socialistes légalitaires ayant brûlé leur dernière cartouche - le suffrage universel - laisseront la place vide au parti anarchiste, appelé à entamer la Revolution sociale." In het bijzonder werd aangeraden niet afwezig te blijven bij de komende verkiezingsstrijd. "Jetons-nous aussi dans la mêlée." De militanten moesten interpellieren op de verkiezingsmeetings, "ouvrons les yeux à la masse".⁶⁷ Wat *L'Homme libre* zelf aanging, men zou het blad opnieuw wekelijks, zelfs op een groter formaat laten verschijnen. Een nieuwe opmaak zou het blad aantrekkelijker maken. Ten behoeve van de verkopers zou op de voorpagina een opsomming van de belangrijkste gebeurtenissen van de week gegeven worden. Door gevatte polemieken met de tegenstrevers, door het voorschotelen van allerlei nieuwtjes en gedetailleerde reportages zou men nieuwe lezers aantrekken. Voor de oude lezers bleef er de oude uiteenzetting van de principes, de berichtgeving over de beweging. Een ware doorbraakoperatie: "*L'Homme libre*, apparaisse et s'impose partout".⁶⁸

Van deze goede voornemens werd weinig gerealiseerd. De financiële perikelen bleven duren en op de koop toe kregen ze vanaf april 1892 nog af te rekenen met een concurrent uit eigen rangen: *La Misère*. Het blad diende zich aan als de spreekbuis van de anarchistische jeugd en deed net als *L'Homme libre* een beroep op de kameraden uit de provincie. Het lag in de bedoeling om de twee weken afwisselend met het zusterblad uit te komen, iets waarin men overigens nauwelijks slaagde. Het verschijnen van *La Misère* werd door *L'Homme libre* welwillend aangekondigd. Het plan van de jonge kameraden om de anarchistische ideeën te vulgariseren voor de massa werd goedgekeurd, *La Misère* zou door een verschillende tactiek de propaganda vervolledigen en nog meer militanten aantrekken. Spilfiguur in de hele zaak was ongetwijfeld de jonge Fransman Albin Villeval⁶⁹. Wie de bedoelde jongeren waren, kunnen we afleiden uit de aankondigingen van de vergaderingen van enkele SJW-afdelingen (Brussel, Sint-Joost-Ten-Node, Sint-Gillis), alsook van Les Jeunes, een kunstafdeling, waarover verder meer.⁷⁰

Een nieuw blad, steunlijsten voor de Luikse anarchisten, het moest allemaal door dezelfde anarchistische beweging gedragen worden: de publicatie van *L'Homme libre* werd er niet gemakkelijker op. Aan lezers zou het niet ontbroken hebben, maar de afrekening gebeurde al te nonchalant. Eens te

67 *HL*, 9-1-1891.

68 *HL* 23-1-1892, 6-2-1892.

69 Albin Villeval (1870 Parijs-1933), typograaf. *Villeval, Albin*, in: *DBMOF*, XV, 319-320; P. Delesalle (1933).

70 *Mis*, 9-4-1892; *HL*, 2-4-1892.

65 *HL*, 1891-1892.

66 *HL*, 14-11-1891.

meer riep het blad op om via de groepen de distributie vlotter te organiseren. De groepen dienden vooraf het aantal gewenste nummers mee te delen, en regelmatig af te rekenen. Intussen bleek *La Misère* eveneens ernstige problemen te kennen, ook al kon men door zelf te drukken en - bij gebrek aan voldoende belangstelling - af te zien van verspreiding naar de provincie de kosten laag houden.⁷¹

Al op 24 september van hetzelfde jaar meldde *La Misère* dat, onder meer ook al weer door slordig afrekenen, de toestand uitzichtloos was. Het Brusselse gerecht zou de doodstrijd bekorten. Het blad werd in beslag genomen en op 2 november 1892 werd Albin Villeval wegens een artikel in wat meteen het laatste nummer van *La Misère* zou worden, door het Hof van Assisen van Brabant veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf. Villeval had zich volgens de rechtbank door "kwaadwillig en in het openbaar de bindende kracht der wetten aan te randen of rechtstreeks aan te zetten om ze niet na te komen" schuldig gemaakt aan een overtreding van artikel twee van het decreet van 20 juli 1831 op de drukpers. Villeval die zelf een deserteur was, had immers opgeroepen tot desertie. Tijdens de jaren 1892-1894 - en daar was de toenmalige golf van terrorisme uiteraard niet vreemd aan - waren de anarchisten in binnen- en buitenland het voorwerp van een wel bijzonder hardnekkige waakzaamheid vanwege de overheid. Surveillering, huiszoekingen, inbeslagnemingen en veroordelingen waren schering en inslag. De veroordeling van Villeval vormde op dat vlak slechts een voorlopig hoogtepunt.⁷²

Het kwam dan toch tot overleg tussen *La Misère* en *L'Homme libre* en dit resulteerde in het stopzetten van de beide krantjes en het aankondigen van een nieuw blad *La Débâcle. Organe révolutionnaire*. Het Panamaschandaal zorgde toen voor aardig wat deining. Deze zaak toonde volgens de redactie de verloedering van de burgerij aan. Ofschoon de hoofdzakelijk Franse maatschappij die de opdracht had gekregen om het Panamakanaal te graven, reeds financieel aan de grond zat, verkreeg zij door omkoping van een groot aantal politici en journalisten toch de wettelijke toestemming om een premiëning uit te schrijven. Einde 1889 ging de maatschappij definitief bankroet. Pikant detail was dat de voltallige regering deze zwendel van de zogenaamde Panamistes of Chéquards dekte. Ondanks de in 1892 op gang gebrachte campagne, werd van de meer dan 100 medeplichtige volksvertegenwoordigers slechts één gestraft. De kwestie, die vooral kleine spaarders trof, werkte de opgang van socialisme en anarchisme enerzijds, en antisemitisme (gezien de betrokkenheid van Joodse kapitaalcrachten) anderzijds in de hand.

71 *HL.*, 3-9-1892; *Mis.*, 25-6-1892, 30-7-1892.

72 *Mis.*, 24-9-1892; ARA, Ass Brab, 1893, 1233/2079. In verband met die surveillering enz. zie bijvoorbeeld SAB, Pol, 209, VII; 211, I en II; ARA, Park Brs, IV, 96.

"Il est temps que le Parti révolutionnaire fasse arme de toute cette fange pour en éclabousser la société capitaliste. Il faut étaler cette pourriture, la montrer à tous dans sa repoussante nudité." Daartoe diende men natuurlijk de nodige krachten te bundelen. "Si, quant aux moyens, quelques points tout à fait secondaires nous divisent, restons unis quant au but à atteindre." Meteen werd dan ook opgeroepen voor wat een soort nationaal anarchistisch congres zou worden, het eerste in België sinds meer dan tien jaar. Landelijke organisatie strekte voor de Belgische anarchisten - en niet alleen voor hen - nog altijd niet verder dan het opzetten van een landelijk te verspreiden blad. Maar men wou daarvoor nu toch al een markstudie ondernemen.⁷³ Volgens de redactie van *L'Homme libre*, moest men zich allereerst een beeld kunnen vormen van de toekomstige afzet van de verschillende groepen - een ongewoon pragmatische benadering voor de Belgische anarchisten. Bovendien moest men de verkoop in de kiosken opgeven, want dat was te gevaarlijk voor de revolutionaire pers, waarvoor de persvrijheid niet bleek te bestaan. Het congres zou slechts over één zaak gaan: de pers.

Met Kerstmis kregen de plannen vaste vorm. Toen kwamen in Brussel, volgens anarchistische bron, meer dan zeventig militanten uit alle hoeken van het land bijeen. Het besluit was verrassend krachtig, maar bleef algemeen. "Les compagnons de province se sont unanimement prononcés pour la centralisation de nos forces et la création d'un journal unique." Voorts boog de vergadering zich ernstig over de aan te wenden middelen "au point de vue de la solidarité qui doit unir tous les compagnons". Dit alles hield noch min noch meer de bevestiging in van wat we al wisten: bij de voorgangers van *La Débâcle* was nagenoeg alle last, inclusief de financiële, op de schouders van de meestal Brusselse, soms Vervierse uitgevers gevallen. In feite waren alle vorige pogingen om een landelijke krant uit te geven gestrand op het particularisme van de groepen. Nu hadden zich te Brussel toch vertegenwoordigers van verschillende regio's verzameld en alvast vanuit Verviers zou in *La Débâcle* veel meer nieuws komen. Meer concrete gegevens over een betere samenwerking tussen de groepen zijn er niet. Inmiddels verzuimden de anarchisten in een aantal centra hun werking en kondigde zich ook een revolutionaire frontvorming aan.⁷⁴

Toenemende polyvalentie en infiltratie

Alle moeilijkheden ten spijt om een nationale pers organisatorisch te onderbouwen, gaf *L'Homme libre* en zijn opvolger *La Débâcle* een tot dan toe

73 *HL.*, 10-12-1892.

74 *Déb.*, 7-1-1893.

ongekend lange reeks nummers uit. Tegelijk groeide de beweging zeker te Brussel en te Verviers opvallend in de breedte. De doorbraak bij de jongeren was al eerder op gang gekomen. Op diverse plaatsen staken groepen van anarchistische jongeren de kop op, sommige al aan het einde van de jaren tachtig. In Brussel bestond zo al vanaf 1886 de Jeunesse Révolutionnaire, in Verviers zag in 1888 de Jeunesse Libertaire en in 1889 de Jeune Garde Cosmopolite het licht. In 1892 werd er voor Verviers behalve van een Jeunesse Libertaire ook melding gemaakt van een Jeunesse Révolutionnaire en een Jeune Garde Libertaire, in 1893 enkel nog van deze laatste groep. In Antwerpen was in 1891 sprake van een groep van anarchistische jongeren. In Luik was in 1893 een Jeune Garde (Antimilitariste) actief met onder andere Emile Chapelier. Hetzelfde jaar kende ook Nessonvaux bij Verviers zijn Jeunes libertaires. Over deze groepen weten we nauwelijks meer dan dat een aantal ervan regelmatig vergaderden en sommige (die in Verviers en Luik) ook meetings organiseerden.⁷⁵

Buiten (dankzij?) een eigen jongerengroep met een zekere traditie, hadden de Brusselse anarchisten ook een aanmerkelijke invloed op de Socialistische Jonge Wacht in de Brusselse binnenstad en in Sint-Gillis. Dat proces was al van in de jaren tachtig aan de gang. Zo zag de Brusselse SJW in 1889 ervan af de traditionele protestmotie naar aanleiding van de loting bij de Brusselse burgemeester in te dienen: enkel de socialistische revolutie vermocht hierin verandering te brengen.⁷⁶ Anders dan de socialisten verwierpen de anarchisten het gebruik van petitie en dergelijke, omdat dit een appel aan het gezag inhield. De anarchistische invloed op de SJW te Brussel zou zich de volgende jaren doorzetten. Brussel vormde overigens samen met Gent in 1892 de brandhaard van de SJW-actie tegen de loting.

De affiniteit tussen anarchisme en SJW (mettertijd Revolutionaire Jonge Wacht genoemd) van Brussel en Sint-Gillis kwam op diverse vlakken tot uiting. De activiteiten van deze SJW-groepen en ook van de Federatie van de Socialistische Jonge Wachten van de Brusselse agglomeratie werden stevast in *La Misère* en *L'Homme libre* aangekondigd. De anarchistische bladen pakten naar het voorbeeld van de SJW uit met speciale antimilitaristische nummers, die naar aanleiding van de jaarlijkse loting verschenen: *L'Armée nationale* (1892) en *L'antipatriote* (1892 en 1894).⁷⁷ Anarchistische sprekers werden uitgenodigd op meetings van de SJW. Ze verdedigden er een maximaal antimilitarisme en menige meeting eindigde met een oproep tot de revolutie. De Brusselse SJW was overigens geherbergd in het Brusselse Volkshuis, waarvan de leiding één en ander met lede ogen zag gebeuren. Anders dan de anarchisten die uitkwamen voor hun belangstelling en zich

⁷⁵ DN, 1889; III, 1891-1892; Déb, 1892-1893.

⁷⁶ H. Vanden Broeck (1986), 190.

⁷⁷ *L'Armée nationale* (1892) ging uit van *L'Homme libre*. *L'antipatriote* (1892) van *La Misère* en *L'antipatriote* (1894) van *Le Libertaire*.

best tevreden toonden over het resultaat. Zo zou *L'Homme libre* in februari 1893 noteren dat bij diverse meetings in Brusselse volkswijken de anarchistische sprekers succes hadden behaald.⁷⁸

De revolutionaire oriëntering van de SJW van Brussel en Sint-Gillis zou zich ook op nationaal vlak uiten, maar spoedig bleek ook het relatieve isolement van deze groepen binnen de SJW en zeker binnen de BWP. Op het BWP-congres van Pasen 1893 legde de secretaris Isidore Lévêque van de Brusselse SJW een tweevoudige motie voor. Ten eerste werd gesteld dat de definitieve overwinning van het socialisme enkel langs revolutionaire weg zou worden bewerkstelligd; het doel dat voorzat was het integrale socialisme en de verovering van de Staat door middel van de revolutie. Antiparlementaire, revolutionaire taal was dit zeker, maar anarchistisch kon een motie als de verovering van de Staat bezwaarlijk worden genoemd. Toch zou Emile Vandervelde, socialistisch patron in wording, prompt reageren: "Au fond vous n'êtes que des anarchistes et vous n'osez pas le dire". Moet het nog gezegd: de motie werd vrijwel unaniem verworpen. Over het BWP-congres van 1893 en het verloop van de strijd voor het algemeen stemrecht verder meer:

Het tweede deel van de motie betrof de antimilitaristische actie. Hier stelde de Brusselse SJW voor de propaganda voor de afschaffing van de bloedwet (de loting) te voeren in de zin van het voorstel van de Nederlandse socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis in 1891 op het internationaal socialistisch congres van Brussel. Meteen moet daaraan toegevoegd dat Domela met zijn voorstel om de dienstweigering te propageren op het Brusselse congres in de minderheid was gesteld. Herinneren we eraan dat de BWP, na in 1885 gestart te zijn met een waslijst van antimilitaristische actiepunten (zoals de afschaffing van loting en plaatsvervanging, gelijke militieplicht, verlaging van het defensiebudget, afschaffing van staande legers, volksreferendum over oorlog en vrede) einde de jaren tachtig de motie van de gewapende natie in haar programma opnam. Het idee van de gewapende natie was van Zwitserse oorsprong en werd in België gelanceerd door de progressist Georges Lorand. Dit verdedigingsconcept werd geconsacreerd op het internationaal socialistisch congres van Parijs in 1889 én leende zich bovendien goed voor een samenwerking met de progressisten. In die context lijkt het weinig verbazingwekkend dat ook het antimilitaristisch deel van de SJW-motie op een algemeen njet stootte.

En ook in de eigen SJW-kring konden de Brusselse SJW-ers hun opvattingen niet doordrukken. In oktober 1893 werd te Brussel een nationaal congres bijeengeroepen, waarop evenwel maar veertien groepen vertegenwoordigd waren. Daar werd voor de eerste maal in de SJW-geschiedenis op nationaal niveau discussie gevoerd over de te volgen tactiek. Enkele groepen

⁷⁸ III, 22-2-1893.

hielden een pleidooi voor een algemene ontwapening en hulp aan deserteurs. De onenigheid over parlementarisme en dienstweigering bleek blijvend te zijn en het congres kwam niet aan resoluties toe, wat de leefbaarheid van de heropgerichte landelijke federatie niet ten goede kwam. Opvallend was daar de antiparlementaire inbreng van ene Bus⁷⁹ als vertegenwoordiger van de Revolutionaire Jonge Wacht van Mechelen. Deze stad diende zich aan als één van de steunpunten van de revolutionaire beweging die zich toen in Vlaanderen manifesteerde. De RJW van Mechelen had zich al in het voorjaar van de BWP afgescheurd en was vervolgens toegetreden tot de kersvers opgerichte Revolutionaire Arbeiderspartij (waarover verder meer⁸⁰).

De SJW-motie op het paascongres kon het wantrouwen van de BWP-leiding, die eerder al de redactie van het landelijk SJW-blad *Le Conscrit* naar zich toe had getrokken, alleen maar vergroten. De Brusselse SJW'er en toekomstig parlamentslid Vincent Volckaert, alsook Louis Bertrand zouden later over een anarchistische infiltratie in de Brusselse SJW gewagen. Op basis daarvan is men al eens gaan spreken van de anarchistische periode van de SJW.⁸¹ Te Brussel bestond de affiniteit tussen SJW en anarchisme ontegensprekelijk. Het antiparlementarisme vond bij de SJW-ers van Brussel en Sint-Gillis een goede voedingsbodem. Gecombineerd met een radicaal antimilitarisme dat mede geïnspireerd was door de latere anarchist Domela Nieuwenhuis, kreeg een en ander anarchistische trekken. De groepen van Sint-Gillis en Brussel waren echter niet van de grootste, maar dit werd dan weer gecompenseerd doordat ze jarenlang de redactie van het landelijke blad *Le Conscrit* verzorgden. De stroming die ze op gang brachten binnen de SJW, bleek uiteindelijk een minderheidsstroming, zij het dat het antiparlementarisme ook in Vlaanderen diverse SJW-groepen zou aansteken, die op hun beurt een voedingsbodem vormden voor het anarchisme.

De verruiming van de anarchistische beweging betrof niet alleen de jongerenwerking, maar ook de culturele werking. Zo ontstonden in Brussel en Verviers diverse groepen die de culturele ontplooiing van de anarchistische achterban beoogden. Te Brussel werd met een eigen koor begonnen, de groep *L'Étincelle* gaf een gelijknamige bundel uit met revolutionaire liederen en gedichten. Daarnaast waren er nog groepen als de Club des Fédérés, die instond voor de organisatie van "concert-spectacles". In Verviers was er de toneelkring Les Wallons. Men zou dit alles onder de noemer volksontwikkeling kunnen plaatsen.⁸²

In Brussel had de beweging daarnaast aansluiting gevonden bij een groep jongeren wier referentiepunt ongetwijfeld de kunst met een grote k was. Die jongeren vormden naast de jonge wachters allicht het publiek van *La Misère*.

79 Waarschijnlijk Jaak Bus. Zie volgend hoofdstuk, *Anarchie onder de Mechelse kerktoren*.

80 Zie verder *De strijd voor het algemeen stemrecht en revolutionaire frontvorming*.

81 G. Vanschoenbeek (1978), 154-156, 168.

82 *HL*, 1891-1892; *Déb*, 1893; *L'Étincelle*, 12-11-1892.

Het was de tijd van het bondgenootschap in Frankrijk tussen anarchisme en artistieke avant-garde. Een groot aantal kunstenaars voelden zich in de jaren negentig ontegenzeggelijk aangetrokken tot het anarchisme, in mindere mate ook tot het socialisme. Het ging grotendeels om kunstenaars geboren tussen 1855 en 1865, die circa 1885 bedrijvig werden in de avant-garde en als dusdanig ook hun eigen tijdschriften en manifesten hadden. Het ideaal van broederlijkheid dat sommige romantici hadden aangekleefd, moest bij menig kunstenaar van de nieuwe generatie plaats maken voor een geloof in de noodzaak van geweld, van een sociaal-economische omwenteling, die een egalitaire samenleving tot stand zou brengen. Het was de periode van de grote politieke schandalen van de Derde Republiek. Bovendien ervaarde de kunstenaar meer dan ooit tevoren hoe hij zelf het slachtoffer was van het heersende systeem. Vooral het individualistisch en antipolitiek ingestelde anarchisme kwam ruim tegemoet aan de esthetische verzuchtingen van symbolistische dichters als Emile Verhaeren, de neo-impressionistische schilders als de Pissarro's etc.⁸³

De uitstraling van het anarchisme op de intellectuele en artistieke avant-garde was in België niet zo intens als in Frankrijk. De plaatselijke beweging ontbeerde de boegbeelden die de Franse voor een deel haar fascinatie verleenden. De concurrentie van de socialistische partij was des te groter. Zij was niet verdeeld zoals in Frankrijk en herbergde een sterke burgerlijke fractie met feeling voor de avant-garde. De Belgische socialisten zouden met hun door Edmond Picard geanimeerde Kunstafdeling (Section d'Art) van het Brusselse Volkshuis de brug weten te leggen naar de toenmalige avant-gardekunstenaars waarvan een deel overigens in Frankrijk bij het anarchisme zouden aanleunen.⁸⁴

Er werden van anarchistische zijde niettemin pogingen ondernomen om het tij te keren. In de loop van 1892 zag in Brussel, de "Section d'art Les Jeunes" het daglicht. De klemtoon lag onomstotelijk op het jeugdige karakter van de beweging. Deze jongeren waren blijkbaar aan huis in het Volkshuis, waar ze alvast, als het ware in de schaduw van de officiële Section d'art een kunstavond verzorgden. De oprichting van de groep was door *La Débâcle*, weliswaar onder de naam "Les Endehors", aangekondigd als een initiatief van jeugdige kameraden. Hun intentieverklaring vatte de anarchistische visie op de kunst kernachtig samen: "réveiller dans la masse le sentiment de l'esthétique qui, une fois développé, ne peut que mener les travailleurs vers l'idéal : l'anarchie". Dit was - in een notedop - de hele anarchistische visie op de kunst.⁸⁵

83 Zie bijvoorbeeld E. Herbert (1961); J. Monfrier (1965), 233-238; P. Aubéry (1969); A. Reszler (1973); J. Moulaert (1981), 70-83; R. Sonn (1989).

84 E. Herbert (1961), 28-33, passim; L. Tibbe (1981), 33-36; P. Aron (1985); J. Moulaert (1986), 161-167.

85 *Déb*, 19-3-1892.

Het waren ongetwijfeld ook dezelfde jongeren die achter de uitgave zaten van *La Lutte pour l'art*, dat van december 1892 tot mei 1893 verscheen. *La Débâcle* beval het nieuwe blad ter lezing aan als een "organe de critiques artistiques et littéraires exclusivement rédigé par un groupe de jeunes". *La Lutte pour l'art* bleef zoals alle toenmalige anarchistische bladen volkomen anoniem, op de obligate vermelding van drukker of redacteur na. De enige naam die er te noteren viel, was die van de Fransman Denis Villeval⁸⁶, eerst als redacteur, vervolgens als drukker. Denis Villeval was de oom van Albin Villeval, die we reeds kennen van *La Misère*. Hij was zich bij zijn neef in Brussel komen vervoegen en zette, na diens veroordeling en ontsnapping aan het gerecht, zijn drukactiviteiten verder. Hij zou ook *La Débâcle* en nog diverse andere anarchistische publikaties drukken. Alvast nog twee personen traden eveneens uit de anonimiteit van de groep rond *La Misère* en *La Lutte pour l'art*, de instrumentenbouwer Charles Hautstont en zijn broer de musicus Jean Hautstont. Zij zouden tot de latere intimi van Elisée Reclus behoren.⁸⁷

Ook in de vrijdenkersbeweging van de drie grote anarchistische centra, Brussel, Luik en Verviers, kregen de anarchisten voet. In Luik konden mannen als Moineau en Wymans in de zomer van 1890 in La Populaire het woord voeren voor een publiek van 150 à 200 man. Ze betraden er samen met socialistische sprekgestoelten op enkele meetings van de vrijdenkersmaatschappij La Libre pensée. Dit was een zoveelste uiting van het klimaat van coëxistentie en polemiek dat toen tussen socialistische en anarchistische in Luik heerste. Volgens de anarchistische pers anno 1892 waren dit geen eenmalige initiatieven. Moet het nog gezegd dat het daarbij traditioneel ging over de verschillen in principes en strategie tussen socialisme en anarchisme? De sfeer was hoffelijk.⁸⁸

De Brusselse Affranchissement, vrijdenkersgroep met een reeds respectabele geschiedenis, dienen we hier ook te vermelden. In haar schoot kon medio 1892 het debat over revolutionaire frontvorming worden gevoerd, waarover we het verder nog zullen hebben. Einde 1893 kondigde *Le Libéraire* de verschijning van de almanak van L'Affranchissement voor 1894 aan. Een anarchistische publikatie kan men dit niet echt noemen, maar voor de druk bijvoorbeeld stond Denis Villeval in, die toen nagenoeg alle Brusselse anarchistische publikaties drukte. De almanak bevatte bovendien een *Esquisse de l'évolution socialiste* waarin sreen, maar duidelijk recht werd gedaan aan het anarchisme. Het heette een richting van de socialistische

beweging te zijn en "certes, ils ne sont pas ni les moins actifs, ni les moins désintéressés parmi ceux qui se disent révolutionnaires".⁸⁹

Ook Verviers moet hier worden vermeld. In 1893 kon men in *La Débâcle* de aankondigingen voor Les Ouvriers Solidaires Verviétois lezen. De groep zou opnieuw de anarchistische pers halen naar aanleiding van wat *Le Plébéien* "een spijtig voorval" noemde. Waar ging het om? Op 25 maart 1894 vierde de kring de inwijding van een nieuw vaandel. Bij het begin van de viering gaf een spreker een historisch overzicht van de vereniging, met daarin een zware uitval naar de anarchisten. De manier waarop het anarchistische blad over een en ander berichtte, bewees dat de anarchisten er goed thuis waren.⁹⁰

Hoe stond het tenslotte met de anarchistische aanwezigheid in de vakbonden? Die verenigingen bedoelden de Belgische anarchisten toch in de eerste plaats telkens als ze een heroriëntering van de anarchistische actie op de arbeidersorganisaties bepleitten. Hier moeten we het zeker stellen met een aantal vage aanduidingen. Het probleem is dat net zoals voor het socialisme en de vrijdenkersbeweging ook voor de vakbeweging plaatselijke geschiedenissen die militanten en groeperingen gedetailleerd repertoriëren, ontbreken. Toch hebben we enkele sporen die erop wijzen dat hier en daar al anarchisten in de vakbonden actief waren, wat mogelijk (benevens internationale invloeden) de poging tot heroriëntering van de anarchistische activiteit mede heeft geïnspireerd.

Die sporen leiden zelden naar concrete militanten. De belangrijkste uitzondering daarop vormt de Brusselaar Henri Wymans die begin de jaren negentig secretaris was van het Brusselse Bond van Juweelwerkers, een kleine bond van typische ambachtslui dus. Deze bond, hoewel in meerderheid socialistisch, hield zich buiten de politiek. Hij sloot zich met andere woorden niet aan bij de BWP om zo, aldus de socialistische leider in spe Emile Vandervelde, het ontslag van enkele katholieken en anarchisten te vermijden.⁹¹

Voor de toestand in Verviers tijdens de vroege jaren negentig beschikken we enkel over heel algemene inschattingen door tijdgenoten. Dat de relatieve zwakte van de plaatselijke BWP te verklaren was door het voorbestaan van anarchistische en revolutionaire ideeën en de tegenstellingen die op dat alles geënt waren, moet gerelativeerd worden.⁹² De conflicten binnen de socialistische beweging begin de jaren negentig, gingen hoofdzakelijk terug op een belangentegenstelling. Nog meer algemeen - ook referend aan de tijd

86 Denis Villeval (1839 Brussel-1904 Parijs), typograaf, communard. SAB, Pol, BE, 4189; D. Villeval, *Villeval, Denis*, in: *DBMOF*, IX, 1971, 323.

87 *La Lutte pour l'art*, 1892-1893; *Déb.*, 23-1-1893; J. Moulart (1986), 161. Zie over Elisée Reclus cum suis hoofdstuk V.

88 AEL., SP., XVIII, A, 167, Pol Luik, 8-7-1890; 169, Pol Luik, 5-8-1890; *III.*, 23-1-1892.

89 *Almanach de l'Affranchissement pour 1894* (1893), Sint-Joost-ten-Node, 37-49.

90 *Pléb.*, 1-4-1894.

91 E. Vandervelde (1891), I, 35, 37. Vandervelde noemt Wymans niet bij naam, maar hier is geen verwarring mogelijk. Hij heeft het overigens over een "homme aussi intelligent que sympathique".

92 R. Bonaventure (1962), 47, verliet zich voor deze en andere algemene appreciaties op de in volgende noot geciteerde auteurs. Voor wat de verklaring van de tegenstellingen binnen de BWP betreft, gebeurde dat voor een groot deel zelfs tegen zijn eigen bevindingen in.

van de Internationale - maar misschien meer aannemelijk lijkt de volgende bewering. De geringe aanhang van de plaatselijke vakbeweging die overigens meer uit propagandakringen dan uit weerstandskassen bestond, zou voortvloeien uit de lokale economische structuur en psychologie, zeg maar het klassebewustzijn van de betreffende arbeiders. De Vervierse arbeider was altijd al wat anarchistisch geweest, heette het dan, hij liep makkelijk warm, maar verviel al even vlug in apathie. Hij geloofde in de sociale revolutie en hechtte weinig belang aan organisatie. Dit zou gedeeltelijk te verklaren zijn uit de specifieke arbeidsorganisatie in de wolnijverheid waar een diversiteit aan taken concentratie van arbeid uitsloot. De versnippering van de vakbeweging over ettelijke zelfstandige groepjes was daar het gevolg van. Deze versnippering, maar ook een zeker particularisme en het anarchistisch verleden van Verviers hadden tot een wel bijzondere relatie tussen de BWP en de plaatselijke vakbeweging geleid.⁹³

Als hypothese is dit misschien niet oninteressant, maar het blijft gissen naar de reële invloed van anarchisten begin der jaren negentig. Concreet materiaal daarover troffen we maar weinig aan. Als we even in de tijd teruggaan toch dit. De meeting die op 10 januari 1886 te Verviers plaats had, werd blijkens de aankondiging in *Ni Dieu ni maître* gepatroneerd door de Union des Tisserands, een vereniging die we verder alleen nog als milde schenker in de steunlijsten van het Brusselse blad tegenkomen.⁹⁴ Een meer algemene, zij het betrekkelijke aanwijzing vormde de verklaring door de afgevaardigden van de wolstad op het nationale BWP-congres van 1896 van de neutrale opstelling van hun bonden tegenover de partij. Deze neutraliteit was veeleer te verklaren door persoonlijke tegenstellingen dan door de vrees hun anarchistische én liberale leden te verliezen. Hoe dan ook, *La Débâcle* zou in mei 1893 niet zonder leedvermaak melden dat de bonden die gevormd waren naar aanleiding van de toen in Verviers aan de gang zijnde staking, ondanks alle pogingen van de BWP elke politieke discussie uit hun midden verbanden.⁹⁵

Veel gegevens over een anarchistische aanwezigheid in de vakbonden begin de jaren negentig zijn er niet. Volgens Emile Vandervelde zou de actie van de anarchisten binnen de vakbeweging zich er toe beperkt hebben een aantal bonden van de BWP weg te houden.⁹⁶ In elk geval lijken ze er door hun syndicaal engagement niet in geslaagd te zijn deze bonden behalve verder in een politiek-neutrale, ook in economisch-radical, zeg maar revolutionair-

93 R. Bonaventure (1962), 106-107, 203; E. Vandervelde (1891), I, 220-223; L. Varlez (1902), 135-137.

94 *NDNM*, 1-1-1886.

95 *Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du XIIème congrès annuel tenu à la maison du peuple, Charleroi-Nord le 5 et 6 avril 1896* (1896), Brussel, 87-89; *Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du XVème congrès annuel tenu à Louvain au local de la société coopérative Le Proletaire les 21 et 22 mai 1899* (1899), Brussel, 80; *Déb.*, 28-5-1893. Zie over Verviers nog hoofdstuk V, *De vakbeweging, een uitgesteld debat*.

96 E. Vandervelde (1891), I, 24-110.

syndicalistische richting te duwen. De neutraliteit van vakverenigingen tegenover de BWP, hun louter economische belangstelling vergemakkelijkte de toetreding van anarchisten. Deze overweging was voor sommige bonden blijkbaar mede bepalend om de politieke afzijdigheid te handhaven. Een ombuiging van hun actie in antireformistische zin impliceerde dit evenwel niet.

De strijd voor het algemeen stemrecht en revolutionaire frontvorming

Het was al in 1889 geschreven in *Le Drapeau noir* en vervolgens herhaald in de brochure *Le Communisme anarchiste*: er waren drie soorten staatsocialisten. Er waren de reformisten, intussen genoegzaam bekend. Vervolgens waren er de "révolutionnaires-socialistes politiques", die wel de revolutie wilden, maar tegelijk de politieke strijd niet wilden opgeven. Tenslotte waren er ook de "socialistes-révolutionnaires autoritaires". Van de laatste soort, eerlijke socialisten, verwachtten de anarchisten dat ze gedegouteerd door het algemeen stemrecht en de politiek als ze waren, uiteindelijk het anarchisme zouden omhelzen. Revolutionair waren ze al, maar ze hadden nog niet alle autoritaire vooroordelen opgegeven. Zo geloofden ze nog in de noodzaak van een regering, waarvoor zelfs in de toekomstige heilstaat nog een functie was weggelegd. Naarmate de anarchistische idee opgang maakte, zouden deze revolutionairen zich evenwel bij de anarchisten aansluiten.⁹⁷

Dit denkbeeld werd de volgende jaren geenszins begraven, getuige daarvan een bijeenkomst in de schoot van L'Affranchissement in de loop van 1892, waarvan de agenda uitdrukkelijk mee bepaald zou zijn door enkele socialisten. Aan de orde waren verschillende vraagstukken met betrekking tot de revolutie: hoe zal de revolutie zich voltrekken, welke sociale toestand zal erop volgen en - tenslotte - is er een fusie mogelijk tussen de Werkliedenpartij en de anarchisten. Volgens de anarchistische woordvoerder was elke alliantie met de socialistische leiders uitgesloten, maar men moest zeer dringend werk maken van een doorbraak van "les éléments ardents, révoltés, généreux de ce parti", ook al betoonden zij "de légers doutes relatifs aux grands traits de la société de demain." Deze oproep tot revolutionaire eenheid zou door de volledige zaal zijn toegejuicht, aldus het anarchistisch verslag.⁹⁸

De winst die de anarchisten boekten in kringen van de Socialistische Jonge Wacht kon als een teken van de beoogde doorbraak begrepen worden. Toch mikten ze niet enkel op jongeren. Een ruimer succes zouden de anar-

97 *Le communisme anarchiste* (1889), (*Publications du "Drapeau noir"*), Brussel; *DN*, 5-5-1889.

98 *III.*, 25-6-1892.

chisten pas boeken op het moment dat de strijd voor het algemeen stemrecht in 1893 op een hoogtepunt kwam. De constituanten die in juni 1892 verkozen was, bleek maar weinig geneigd om het algemeen stemrecht in te voeren. Al vlug bleek dat de Commissies van XXI die in Kamer en Senaat geïnstalleerd waren ter bespreking van de grondwetsherziening, de voorstellen voor het algemeen stemrecht niet erg genegen waren. In december 1892 vielen bij een staking in Tilleur vier doden en op het buitengewoon BWP-congres met Kerstmis was de Waalse roep om actie groot. Het congres besloot dan ook om bij een verwerping door de Kamer van het algemeen stemrecht onmiddellijk de algemene staking af te kondigen. Met het oog daarop diende onder leiding van de BWP een krachtadige en onophoudelijke propaganda te worden gevoerd. Het uitstellen van de stemming naar een volgende zitting zou gelijkstaan aan een weigering. Dit leek een krachtig ordewoord, maar de Algemene Raad behield het initiatiefrecht. Bovendien zou een algemene staking pas uitgeroepen worden wanneer de Kamer het algemeen stemrecht zou hebben verworpen. De socialistische troepen werden zo in staat van paraatheid gehouden, maar intussen bleven de commissiebesprekingen voortduren en engageerde de BWP-leiding zich volop in het diplomatieke spel van de politici, dat overigens weinig tot de verbeelding van haar basis sprak. Voor die basis bestond alleen het zuiver algemeen stemrecht, dat enkel kon worden afgedwongen door een al even algemene staking.

Eind februari 1893 startte de Kamer dan toch de bespreking van de grondwetsherziening, maar het zag er naar uit dat de BWP-top op zijn paascongres nog niet veel vooruitgang te melden zou hebben. Inmiddels bleek dat ook in Vlaanderen onvrede groeide over de trage ontwikkeling in de strijd voor het algemeen stemrecht. Precies een week voor het BWP-congres vond in Antwerpen zelfs een revolutionair congres plaats dat georganiseerd was door de plaatselijke dissidente Socialistische Arbeiderspartij (alias De Wacht).

Hier past het even in de Antwerpse geschiedenis terug te gaan. De voedingsbodem voor de socialistische dissidentie ten jare 1892 in Antwerpen, was zo'n typische mengeling van persoonlijke wrijvingen, waarvan zeker ook het socialistische verenigingsleven niet gespaard bleef, en ideologische tegenstellingen, waarbij de relatie met progressisten en kleinburgerij één van de belangrijkste struikelblokken bleek. De scheidingslijn liep dwars door partij en coöperatie en leidde uiteindelijk tot de oprichting van een nieuw blad naast *De Werker* en later ook tot een nieuwe coöperatie naast De Vrije bakkers: De Wacht was geboren.

Naar aanleiding van de verkiezingen voor de Constituanten verdedigde Fons Engels van De Wacht in de partijvergadering nog met succes de onthouding (bij ontstentenis van echte arbeiderskandidaten), terwijl Constant Goetschalck van *De Werker* aanbeval te stemmen voor kandidaten met een

programma dat het algemeen stemrecht het meest benaderde. Daar bovenop kwamen allerlei verwickelingen in de coöperatieve vereniging De Vrije Bakkers, die tot de uitsluiting van Goetschalck en een aantal anderen uit de partij leidden, waarop die groep een nieuw centraal comité oprichtte. Al deze tegenstellingen hypothekeerden alvast te Antwerpen de beweging voor het algemeen stemrecht. Bij dit alles kon het landelijke partijbestuur niet afzijdig blijven: de mannen van *De Wacht* werden tenslotte in het ongelijk gesteld.

Hoewel De Wacht in het begin zeker niet revolutionair uit de hoek kwam, maar gewonnen bleek voor het algemeen stemrecht en de coöperatie, werd het blad naarmate het conflict zich toespitste, steeds meer een klankbord voor revolutionaire, volgens *La Débâcle* zelfs zuiver anarchistische geluiden uit Antwerpen en andere Vlaamse centra, in het bijzonder Mechelen. De oproep in *De Wacht* van de zich nu openlijk revolutionair noemende Socialistische Arbeiderspartij voor een landelijk congres op 26 maart 1893, betekende in dat opzicht een voorlopig hoogtepunt.⁹⁹

Het congres werd vooral een Vlaams-Brusselse aangelegenheid met afgevaardigden uit Antwerpen, Leuven, Mechelen, Boom, Willebroek en Brussel. Uit het Brusselse waren anarchisten, de Revolutionaire Jonge Wacht van Brussel-stad en de Jonge Wacht van Sint-Gillis vertegenwoordigd. Gent en Menen, te laat uitgenodigd, hadden hun instemming met het initiatief betuigd. Volgens Jan Welters van De Wacht had de BWP niets revolutionairs meer; ze had alles tot zelfs de naam van socialistische partij opgegeven voor het algemeen stemrecht. Men moest breken met het parlementarisme dat alles opofferde aan zogenaamde politieke voordelen. De BWP bracht het volk op een dwaalspoor, het algemeen stemrecht zou slechts een verandering van gezag met zich brengen. Het besluit lag voor de hand: alleen de revolutie bood een uitweg. Ook Fons Engels, eveneens van De Wacht sprak in die zin. In de BWP hadden het economisch programma en de klassenstrijd altijd moeten wijken voor de politieke strijd, dit enkel en alleen met het oog op enkele mandaten. Hoe meer arbeiders verkozen werden, des te meer krachten er verloren gingen voor de revolutie.

Het voorstel van De Wacht - deze organisatie was zelf al uit de partij gestoten - was duidelijk: de ware socialisten moesten zich afscheiden van de BWP. Waarop diverse congresgangers (waaronder de afgevaardigden van Mechelen en de Brusselse SJW) eveneens hun geloof in de revolutie beleden, maar tegelijk een uittreding uit de partij van de hand wezen. Het was beter, volgens een Mechelse spreker, om van binnenuit de koers van de BWP om te buigen. In elk geval dienden de revolutionairen alsnog om tactische redenen en om de onbeslistten aan te trekken, het initiatief voor een breuk te laten

⁹⁹ Inzake De Wacht zie A. Van Laar (1926), 43-54, 114-119, passim, evenals de erg gefragmenteerde verzameling van *De Wacht; Déb.*, 26-2-1893. Bij Van Laar is niets te vinden over het revolutionaire intermezzo van De Wacht.

uitgaan van de partij. Wel zou men op het paascongres de heropname van De Wacht in de partij steunen. En ook de Brusselse SJW wilde in de BWP blijven om revolutionaire propaganda te voeren nu de antiparlementaire en revolutionaire stroming groeide. De deelnemers aan het congres waren het wel eens om met Pinksteren in Mechelen een nieuw revolutionair congres te beleggen. Meteen kregen de Brusselse anarchisten aansluiting met revolutionairen, zij het onverwacht in Vlaanderen. Vooralsnog bleken echter lang niet alle revolutionairen bereid de BWP te verlaten.¹⁰⁰

Met Pasen, op 2 en 3 april 1893, vond in Gent het BWP-congres plaats. De vertegenwoordigers van De Wacht werden er effectief de deur gewezen. Dit gebeurde volgens het verslag unaniem op één onthouding na. Veel revolutionairen waren er zo te zien dus niet afgevaardigd op het congres. Ze waren blijkbaar overal in de minderheid, en indien ze al aanwezig waren, was de sociale druk waarschijnlijk al te groot om voor hun standpunt te durven uitkomen. Dit in de marge. Op haar paascongres kon de BWP alleen maar constateren dat het met de grondwetsherziening nog niet veel verder stond. Of toch: het werd steeds duidelijker dat ze alles behalve het zuiver algemeen stemrecht in de wacht zou slepen. Toch beklemtoonde het congres dat het enkel met dit laatste vrede nam. Maar de BWP-leiding kon een zekere toegeeflijkheid niet verstoppen en reserveerde - niet zonder enige moeite - het initiatiefrecht om een algemene staking uit te roepen voor zich.¹⁰¹

Voor *La Débâcle* bleek één ding zeer duidelijk uit de resoluties van het congres: namelijk de alliantie van de leiders van de BWP met de radicale burgerij. Het lot van de partij lag volgens het anarchistische blad in handen van enkele intringanten. Het congres betekende ook de volledige breuk van de 'wettelijke' socialisten, niet alleen met de libertaire socialisten, maar ook met de revolutionaire socialisten. "Un parti politique, par cela même qu'il est politique, ne peut être que conservateur. Qu'importe ses accès de révolutionnarisme, ils ne servent qu'à cacher ses visées: la politique est la négation de la Révolution." De analyse kon niet anarchistischer. Alle mooie libertaire en revolutionaire principes waren goed om het volk te verleiden, maar de BWP-leiders gooiden ze stevast over boord "le jour où de parti d'opposition ils se sont sentis devenir murs pour le gâtisme final ... Leurs premières armes, ils les font avec de bruyants programmes, ne visant qu'attirer l'attention de la masse et surtout à apprendre aux bourgeois dirigeants l'existence de leur conscience à vendre. ... Un nouveau groupement des "souteneurs" de la politique s'opère." De tekenen in de radicale pers spraken

¹⁰⁰ *Déb.*, 16-4-1893.

¹⁰¹ *Parti Ouvrier Belge. Compte rendu du IXième congrès annuel tenu à Gand les dimanche 2 et lundi 3 avril 1893* (1893), Brussel, 11-12. We zien niet dadelijk veel aanwezig van wie een 'kritisch' geluid mocht verwacht worden: Willem Bus van de Mechelse Maatschappij voor Onderlinge Bijstand, Levêque van de Brusselse SJW, Jozef Drieghe misschien ook van de Propagandaclub van Sint-Amansbergen (over Bus en Drieghe zie hoofdstuk V, *Anarchie onder de Mechelse kerktoren*).

voor zich, zo vervolgde *La Débâcle*: er was een overeenkomst in de maak tussen radicalen en socialisten, en voor de radicalen was het algemeen stemrecht niet meer dan een conservatieve zoethouder. Als de BWP een klassenpartij wou zijn, dan moest ze alle kapitalisten bestrijden, ook de radicale.¹⁰²

Op 11 april 1893 verwierp de Kamer het zuiver algemeen stemrecht en de Algemene Raad van de BWP kondigde de staking af, die de mijnwerkers in de Borinage overigens al een dag eerder hadden ingezet. De staking werd algemeen en verspreidde zich over Brussel, Gent, Antwerpen, Leuven, Mechelen, Charleroi, de Centre, ... De staking verkreeg een nooit geziene omvang. De toestand werd steeds grimmiger. Op 17 april vielen te Jemappes zes doden, de volgende dag vielen er te Borgerhout opnieuw vijf doden. Nagenoeg gelijktijdig werd in de Commissie der XXI van de Kamer met krappe meerderheid het voorstel van de Leuvense hoogleraar Albert Nyssens goedgekeurd.

Nyssens kon op de instemming van de progressieven rekenen. Zijn voorstel behelsde geen algemeen enkelvoudig stemrecht. Het stemrecht werd minder 'algemeen' dan het stemrecht dat Janson voorstelde: men moest eveneens man zijn, maar bovendien ook vijftwintig jaar in plaats van eenentwintig en een jaar vast woonachtig zijn in plaats van zes maanden. Het werd bovendien een meervoudig stemrecht: sommigen kregen verscheidene stemmen op basis van criteria als bezit, bekwaamheid en huisvaderschap. Nog diezelfde dag werd het voorstel Nyssens, deze keer met een duidelijke meerderheid, door de Kamer zelf aanvaard. Prompt bliezen enkele BWP-leiders de algemene staking af. Het spanningsveld waarin deze beslissing tot stand kwam, was ongetwijfeld complex, maar toch was deze optie grotendeels de logische uitkomst van een volgehouden parlementarisme. De BWP had zich afgestemd op het parlementaire spel, waarin de partij zich noodzakelijkerwijze moest laten vertegenwoordigen door de progressisten. Bovendien leek die houding ingegeven door vrees voor de consequenties van een beweging die revolutionaire proporties begon aan te nemen. De algemene staking dreigde in de ogen van de BWP-leiding te ontaarden in een niet meer te controleren revolutie. Bleef het probleem de 'basis' dit 'afkooksel' te doen slikken, nadat men diezelfde basis jarenlang zwaaiend met het sacrosancte beginsel van het algemeen stemrecht had gemobiliseerd.¹⁰³

"Oh! les vaches", was de furieuze reactie van *La Débâcle*. Het was - ofschoon blijkbaar verwoord door iemand die gestudeerd had - de kreet van Jean Prolo die zich de eeuwige dupe voelde van burgerij, intellectuelen en consoorten. Zuiver verraad was dit algemeen meervoudig stemrecht.

¹⁰² *Déb.*, 16-4-1893.

¹⁰³ F. Van Kalken (1936), 124-153; P. Delfosse (z.d.), II, 147-163; M. Liebman (1979), 88-90, 95-110; A. Mommen (1980), 93-96; L. Wils (1978), 201-205.

"Flagornés! les prolétaires l'ont été suffissamment par les charlatans de la baraque progressiste. ... Peuple, sauras-tu désormais que toute alliance est une mésalliance, que les bourgeois qui t'amuse de leurs simagrées sont les pires ennemis? ... Trompé! Le peuple ne l'a-t-il pas été par ses chefs?" Hun dubbelzinnigheid was grenzeloos volgens *La Débâcle*. De socialisten be- weerden deze staking te hebben moeten leiden. Onzin, ze hadden ze niet geleid, maar noodgedwongen moeten volgen, omdat er geen ontsnappen aan was. Ze zouden teveel gezichtsverlies geleden hebben. "Par leurs tergiversations, leur indécision, leur mauvaise foi, ils ont servi de rempart à la bourgeoisie. Mais que leur importe!" Grimmig werd erop gewezen dat de radicaal Emile Féron in de Kamer zich namens leidinggevende figuren in de BWP had sterk gemaakt, dat zij, eenmaal het voorstel Nyssens was aanvaard, terstond de staking zouden afbreken. Féron zou hebben uitgekapt met een overeenkomst die de avond voordien tussen de progressistische en socialistische kopmannen was gesloten. Dit werd overigens later bevestigd door Bertrand.

De kritiek van *La Débâcle* sloeg in eerste instantie enkel op de on- volkomenheid van het algemeen stemrecht en het 'gekonkel' dat daartoe had geleid. Deze houding was wellicht niet vreemd aan enig opportunisme. Mogelijk was men zich ook tot op zekere hoogte echt gaan identificeren met de strijd voor het algemeen stemrecht. In zijn besluit wond de anarchistische redacteur er evenwel geen doekjes om. Er restte de arbeiders niets anders dan naar het revolutionaire congres van Mechelen te komen teneinde te beraadslagen over de nodige maatregelen om het volk van het parlementarisme af te wenden en de anti-etatistische en communistische idee te propageren. Het kwam er op aan de mensheid de schande van een Vierde Stand te besparen.. "Le triomphe du Quatrième Etat serait la fin de la Liberté, la fin de la Pensée, la fin des fins." De intrede van de socialisten in het Parlement was een feit. De schrik voor de 'apparatsjiks' was naast het ouvriérisme een tweede krachtlijn in de anarchistische opstelling.

Men had kunnen verwachten dat de commentator ook zou ingaan op de mislukte kans om de stakingsbeweging een revolutionaire wending te geven. Dat was toch wat de anarchisten al jarenlang verwachtten van de beweging voor het algemeen stemrecht. Hadden zij of althans een aantal onder hen zich dan toch een tijdlang geïdentificeerd met het wel en wee van de strijd voor het algemeen stemrecht zelf? Het blijft gissen. De anarchisten kenden uiteraard geen partijlijn, hoe rekkelijk die soms ook bij de BWP mocht zijn. Een zeldzame reminiscentie aan de oorspronkelijke revolutionaire verzuchtingen vormde evenwel enkele weken na de staking een bijdrage in *La Débâcle*. De anonieme schrijver stelde de gevolgde tactiek zonder meer ter discussie. De collectieve actie op straat, met het oog op de revolutie was erg moeilijk, zoniet onmogelijk geworden. De gewapende macht van de overheid

was overweldigend. Het volk diende grote massabewegingen te verzaken. De heersende klassen kwamen er nauwelijks onder de indruk van. Waar ze wel van schrik hadden, was de individuele daad.¹⁰⁴

Op welke wijze hadden anarchisten en revolutionairen zich overigens in de strijd gemengd? De gegevens zijn schaars en in elk geval mocht men traditioneel nauwelijks een georchestreerde actie verwachten. De volgende getuigenis van de Fransman Malato is wellicht exemplarisch voor de feitelijke speelruimte die de anarchistische tactiek bood. In België, zo vertelt Malato, leek de revolutie niet veraf. Tevergeefs echter snelde hij met de Italiaan Malatesta toe. "Excellents camarades, affinés de pensée, quelques-uns plein de résolution, ils se trouvaient, cependant, perdus sans armes, sans plans, sans alliés, dans ce mouvement tumultueux de tout un peuple qui ne les connaissait pas." De afspraak was dat Malato en Malatesta in de bossen van de Centre een groep stakers zouden treffen die op Brussel marcheerden. Het bleken nauwelijks tien man te zijn met hoop en al twee revolvers. "C'était trop peu pour venir à bout des troupes royales." Er bleef niets anders over dan terug te sporen naar Brussel en daar een glas faro te gaan drinken. "Ainsi finés-nous, après nous être ravitaillés de pain d'épices, seul comestible trouvé par Malatesta qui, guerillero expérimenté, s'était délégué aux approvisionnements."¹⁰⁵

Het verhaal is sprekend, en niet alleen voor de Belgische revolutionairen. Voor Kropotkin - ongetwijfeld mede geïnspireerd door Malatesta - vormden de gebeurtenissen in België een ideale aanleiding om het gebrek aan initiatief bij de anarchisten te bekritisieren en vooral om de noodzaak van de terugkeer naar de massa extra te benadrukken.¹⁰⁶ Voor de rest zijn er maar weinig sporen van anarchistische 'tussenkomsten' bij de algemene staking. In Antwerpen waren het de mannen van De Wacht die in de eerste plaats de zaak zouden animeren, maar doeleinden die verder gingen dan het algemeen stemrecht, kan men aan de voortrekkers Jan Welters en Piet Fabri, vermoedelijk niet toedichten. Zij werden door de overheid overigens al vlug onschadelijk gemaakt. In Verviers voerden Jean Davister en Paul Flaustier¹⁰⁷ het woord op druk bijgewoonde meetings, maar verder is het tasten in het duister.¹⁰⁸

Moeten we de gebeurtenissen van april 1893 beschouwen als een Pyrrhusoverwinning voor de BWP? De partij zelf was daar verdeeld over. Een deel van haar achterban (de eigen militanten inclusief) beschouwde het algemeen meervoudig stemrecht als een nederlaag, maar voor de BWP-top

104 *Déb.*, 7-5-1893; 28-5-6-1893.

105 C. Malato (1894), 285.

106 M. Nettlau (1981), 173-174.

107 Paul Flaustier was het pseudoniem van Paul Sosset (°1869 Couvin), jurist. SAB, Pol, BE, 4062; P. Sosset; M. Nettlau (1984), 329-330, 340.

108 AEL, SP, XXI, A, 49, Rijksw Verviers, 13-4-1893; 50, Rijksw Verviers, 16-4-1893; *Déb.*, 7-5-1893.

betekende het noch min noch meer dat de deuren van het parlement eindelijk geforceerd waren, het begin van de "quatrième état" zou *L'Homme libre* schrijven. De BWP-leiders werden in hun overtuiging gesterkt door de verkiezingen van 1894 (toen de BWP 28 zetels in de Kamer van Volksvertegenwoordigers kon veroveren en daar meteen, zij het ver achter de katholieken, de tweede grootste partij werd). De invoering van het algemeen meervoudig stemrecht en daaraan gekoppeld het afbreken van de algemene staking was veel méér een nederlaag voor de anarchisten, waarvan de 'strategie' er nu al jaren op gericht was om de stakingsbeweging voor het algemeen stemrecht een revolutionaire wending te doen nemen. Zeker te Brussel zou het anarchisme daar spoedig de weerslag van ondervinden, in Luik had men om andere redenen al een jaar eerder klappen gekregen. Voor Vlaanderen evenwel betekende het (gedeeltelijke) succes dat de 'parlementaire socialisten' behaalden paradoxaal de aanzet van een tamelijk verbreide dissidentie binnen de BWP, die op sommige plaatsen over een gelijkstelling van zuiver economische actie aan revolutie uitgroeide tot een koppige anarchistische oppositie tegen het 'reformisme'. Maar deze revolutionaire oriëntering beperkte zich tot een groep minder belangrijke partijmensen.

Er was met de jaren mede ten gevolge de radicale politieke propaganda een soort politiek bewustzijn gegroeid, waarbij de arbeiders steeds meer waren ingesteld op het algemeen stemrecht, en metertijd ook op de algemene staking, als het wapen om dat stemrecht te verwerven. Het anarchisme, zeker in Luik, Verviers en Brussel, zal met zijn onafgebroken pleidooi voor de revolutie wel radicaliserend gewerkt hebben, zonder echter bij de arbeidersbevolking een echte revolutionaire geest te hebben kunnen aankweken. In 1893 toonden de Belgische arbeiders zich al bijzonder voorbeschikt tot het politieke socialisme.

De voorbije gebeurtenissen bleken de revolutionaire dissidenten in Vlaanderen niet echt ontmoedigd te hebben, wel integendeel. Op 21 mei 1893, Pinksteren, greep in zaal De Toekomst in Mechelen een tweede revolutionair congres plaats. Aan het congres ging in *De Wacht* een oproep vooraf tot alle revolutionaire fracties om zich te organiseren in één grote partij; dat was dringend, zoniet dreigden vele groepen geïsoleerd te geraken.¹⁰⁹ Het congres besloot tot de oprichting van de Revolutionaire Socialistische Partij. Deze partij zou uitgesproken antiparlementair zijn en zou in haar schoot alle groepen opnemen die de klassenstrijd op het economische terrein voerden. Verder reikte het programma nauwelijks. *De Wacht* en *La Débâcle* zouden de spreekbuizen worden. *La Débâcle* zou een vrije tribune openen voor alle revolutionairen, eventuele kritiek kon in het zuiver anarchistische deel van de krant. Veel meer weten we niet, niet welke groepen

¹⁰⁹ *De Wacht*, 7-5-1893.

er vertegenwoordigd waren, evenmin of er verdere afspraken voor de organisatie gemaakt werden. De teneur van het verslag in *La Débâcle* en het verder verloop van de revolutionaire beweging doet het tegendeel vermoeden. In dat opzicht moesten de revolutionaire scheurmakers, met hun negatieve partij-ervaringen, mogelijk niet onderdoen voor de anarchisten.¹¹⁰

Gegevens in verband met een eventuele spreiding van de revolutionaire stroming na het eerste congres ontbreken. Uit de kolommen van *De Wacht* kunnen we enkel opmaken dat het revolutionaire ontwaken in Vlaanderen beperkt bleef tot de centra die op het eerste congres vertegenwoordigd waren. Vermeldenswaard is wel de afscheuring van de Ligue Ouvrière van Sint-Joost-ten-Node, waarvan het revolutionair manifest twee pagina's groot in *La Débâcle* verscheen. Onder de hoofding *Si vous n'êtes pas d'accord avec nous, allez vous-en (Vandervelde, au congrès de Gand)* verwoordde het manifest de teleurstelling en het ongenoegen die de afgebroken staking, en de hele stemrechtcampagne in het algemeen, bij een aantal militanten had teweeggebracht.

De partij had de grondslag van de socialistische beginselen verloochend en vervangen door een politiek van compromissen, toegevingen en hervormingen, "qui sont plutôt l'oeuvre de la philanthropie - c'est-à-dire de charité bourgeoise - que l'inspiration d'une conception réellement socialiste". De ronduit ergerlijke houding van de socialistische redenaars tijdens de grote staking had bij de scheurmakers de doorslag gegeven. Van deze prachtige beweging van internationale renomme, die naar de woorden zelf van de socialistische woordvoerders moest leiden tot het algemeen stemrecht "et plus, ou la mort", bleef weldra niets meer over dan "un pitoyable avortement, grâce à la trahison et à la couardise de ceux qui l'avaient déchaîné."

Om die reden had de Ligue Ouvrière van Sint-Joost-ten-Node, luidens het manifest, de Algemene Raad van de partij een gemotiveerde blaam gegeven. Maar er was meer. Overal hadden de arbeiderspartijen het libertaire ideaal ingeruild voor een hiërarchische en autoritaire organisatie met als enig doel de verovering van de macht. Het besluit was genomen: "la Ligue ouvrière ..., revenant à une conception plus logique du socialisme, a voté sa désaffiliation du Parti ouvrier, renoncé à ce mode de groupement, repris son autonomie". In de toekomst zou ze zich nog enkel solidaire verklaren met groepen waarvoor vrijheid geen ijdel woord was. Daarbij was gebleken dat het parlementarisme tot niets leidde, behalve tot tijdverlies en de morele verwording van wie er door meegesleept werd. De Ligue verklaarde dan ook antiparlementair te zijn en riep alle arbeiders op hun energie nog uitsluitend te besteden aan de studie van de sociale problemen en de strijd op het economische terrein, "afin d'arriver le plus tôt possible au règne du communisme libertaire dans les sociétés humaines". Ook te Sint-Joost-ten-Node ging de 'politieke' scheuring

¹¹⁰ *Déb.*, 24-6-1893.

op één of andere manier samen met tegenstellingen binnen het socialistische verenigingsleven, met name binnen de coöperatieve bakkerij van het Brusselse Volkshuis: een staking van de brooddragers, een proces door Jean Volders ingespannen en verloren tegen één van hen (een scheurmaker) wegens eerroof: "la question des XXVII".¹¹¹

Het manifest bleek voor *La Débâcle* meteen een zwanezang te zijn. Slechts enkele maanden nadat het blad samen met *De Wacht* tot spreekbuis van de hele revolutionaire stroming was gepromoveerd, diende het af te haken. In feite was *De Wacht* al de spreekbuis voor de Vlaamse groepen en daar kwamen nu ook aankondigingen van de Brusselse SJW, bijvoorbeeld voor het antimilitaristisch congres van 1 oktober bij, alsook van de scheurmakers van Sint-Joost-ten-Node. Bovendien werden nu ook enkele artikels in het Frans gesteld. Van de berichtgeving van de anarchistische groepen, in de vroegere *Débâcle* een vast gegeven, in *De Wacht* geen spoor.

We kunnen slechts gissen naar de reden van het opdoeken van *La Débâcle*. Gaf de frontvorming niet de verhoopte (ook financiële) injectie - de beweging leek zich vooral in Vlaanderen te situeren - of stootte ze op (Brusselse, Waalse?) anarchistische tegenstand vanwege het verlies aan revolutionaire zuiverheid? Of was er ondanks alles het besef dat met de gebeurtenissen van april de kans op een brede revolutionaire beweging nu wel erg klein was geworden? Naast het Luikse terrorisme was dit zeker een mogelijke reden voor activisten als Wismans en Pintelon om na jaren inzet af te haken. Wie zal het zeggen?

Te Brussel leek Sint-Joost-ten-Node de zaak naar zich toe te trekken. In oktober werd er een nieuw blad gelanceerd, *Le Libéraire. Organe socialiste-révolutionnaire des groupes de St-Josse-ten-Noode*, dat in vergelijking met *La Débâcle*, echter bijzonder bescheiden uitviel. Maar wel een bijlage van 4000 exemplaren gehaald zou hebben. Wel kon men meteen een nieuw revolutionair congres, het derde al dat jaar, aankondigen. De uitnodiging gebeurde namens de Revolutionaire Socialistische Arbeiderspartij door de groepen van Sint-Joost en ging door in het lokaal van de Ligue Ouvrière; contactpersoon was de secretaris van de plaatselijke Cercle d'études sociales. Overigens was de bestuurder van *Le Libéraire*, de twintiger Henri Willems¹¹². De familie Willems die ooit aan de wieg van de socialistische partij te Sint-Joost-ten-Node zou gestaan hebben, behoorde nu tot het kamp van de scheurmakers. Het congres werd ook in *De Wacht* aangekondigd.¹¹³

Het derde revolutionair congres greep plaats op Allerheiligen. Volgens het verslag waren er talrijke - niet nadere benoemde - groepen uit verschil-

lende hoeken van het land vertegenwoordigd. Op het stuk van organisatie bleken er weinig verschillen te bestaan tussen de congresgangers van anarchistischen huize en de revolutionairen. Elke centraliserende tendens of tactische eenvormigheid werd uitgesloten. Er was plaats voor een veelheid aan tactieken en vormen van propaganda. De spontane federatie van deze groepen zou vorm geven aan de "groupement libre des socialistes-révolutionnaires". Dat organisatorische minimalisme kon blijkbaar ieders goedkeuring wegdragen. Voor de anarchisten betekende het al een hele zelfoverwinning; de BWP-dissidenten van hun kant leken geen behoefte te hebben aan een of andere vorm van partijdiscipline. Over de nood aan georganiseerde solidariteit om de eigen pers te ondersteunen, sinds jaren een natuurlijke verzuchting van de Brusselse anarchisten, werd met geen woord gerept.

Toch zou dit congres in vergelijking met de vorige een al meer uitgewerkt, overigens behoorlijk anarchistisch programma voortbrengen. Puntsgewijs kwamen diverse thema's aan bod. Om te beginnen was de strijd tegen het gezagsprincipe (de Staat dus) primordiaal. Het congres verwierp dan ook de politieke strijd en de parlementaire actie in het bijzonder, de strijd moest exclusief economisch gestreden worden. Concreet werd besloten campagnes voor het boycotten van de verkiezingen op te zetten. Antimilitaristische propaganda mocht niet beperkt blijven tot de loting maar diende uitgebreid te worden tot in de kazernes zelf. Het lag helemaal in de lijn van het voorstel van de Nederlandse socialist Domela Nieuwenhuis, dat was afgewezen op het internationaal socialistisch congres van Zürich in 1893, om intense propaganda te voeren voor een staking van de soldaten. Alle vormen van insubordinatie werden goed bevonden. De verslaggever van *Le Libéraire* zag daar wel brood in. De revolutionairen zouden bovendien ook actief deelnemen aan de werklozenbeweging. In een bijkomend verslag van *Le Libéraire* werd daarnaast ook "infiltratie" in arbeidersverenigingen, vakbonden en mutualiteiten aanbevolen; dat thema deed al enkele jaren opgeld in de Belgische anarchistische pers. En op de koop toe wilden ze op het platteland een actieve propaganda voeren voor het "agrarisch socialisme". Het enthousiasme was groot, aldus het verslag, "les déclarations ... nettement révolutionnaires et libéraires".¹¹⁴

Naar aanleiding van het congres werden door *Le Libéraire* ook twee dringende oproepen gedaan. De eerste oproep ademde een onvervalste geest van proselitisme uit. "Que chacun de nous soit un apôtre obscur de la bonne parole". Daarvoor moest men geen redenaar of schrijver zijn. "Laissez aux ambitieux et aux vaniteux les gloires de la tribune et la parade des traîteurs". Dat iedereen in zijn eigen milieu, eenvoudigweg zijn rechtschapen opvattingen verdedigde, en weldra zou men, als de zaaier die na het kiemen zijn veld overschouwde, overal kameraden zien aansluiten, die op hun beurt

¹¹¹ *Déb.*, 23-7-1893; *Lib.*, 10-2-1894; *Le Patriote*, 12-8-1898.

¹¹² Henri Willems (°1868 Sint-Joost-ten-Node), houtsnijder. SAB, Pol, BE, 4246: H. Willems.

¹¹³ *Lib.*, 22-10-1893; *De Wacht*, 1-10-1893; ARA, Ass Brab, 1895, 1241/2115; *Le Journal de Bruxelles*, 18-4-1898; *Le Patriote*, 12-8-1898; zie ook het volgend hoofdstuk, *De nasleep*, in verband met de processen tegen Henri Willems.

¹¹⁴ *Lib.*, 22-10-1893, 19-11-1893.

apostel zouden worden en nieuwe proselieten zouden aantrekken. De tweede oproep betrof het organiseren van een soort kas ten voordele van de slachtoffers van de propaganda, "l'oeuvre du sou des victimes". Het had er alle schijn van dat ondanks het puntsgewijze programma dit congres evenmin als de vorige tot een gemeenschappelijke revolutionaire inzet had besloten. Dat had natuurlijk zijn redenen. Sinds de Union Révolutionnaire van begin de jaren tachtig hadden de Belgische anarchisten meer dan tien jaar moeten wachten op een nieuw revolutionair congres. Het werden er uiteindelijk drie op één jaar tijd. Mogelijk van het goede teveel, het zou na 1893 opnieuw jaren duren voor ze nog eens op een congres bijeenkwamen.

Aussi longtemps que régnera l'égoïsme

De interne dissidentie werd voldoende au sérieux genomen in de BWP, getuige daarvan niet alleen de regelmatige aanvallen op het anarchisme in de socialistische pers, maar ook de uitgave van een brochure, die integraal aan het anarchisme was gewijd. Onder de titel *L'Anarchisme* bracht de brochure op didactische wijze de meeste klassieke argumenten tegen het anarchisme samen. Auteur was Rienzi, een pseudoniem voor H. Van Kol, een Nederlandse socialist die goede betrekkingen onderhield met onder meer de Gentse socialisten en overigens een tijdlang in België woonde. De brochure was eigenlijk een hoofdstuk uit diens boek *Socialisme en vrijheid*. De vertaling was van de hand van August Dewinne.¹¹⁵

Niet toevallig verscheen de brochure in 1893 en de inleiding van Dewinne loog er niet om. Onze jonge mensen en socialistische vrienden deden er goed aan deze brochure te lezen, aldus de inleider, "car, chose assez bizarre, ce n'est pas tant au capitalisme que la propagande anarchiste a fait du mal jusqu'ici, mais bien plus à certains groupes du Parti ouvrier qu'elle a désorganisés et par la même réduits à l'inaction et à l'impuissance." Dat de socialistische jongeren warm liepen voor het anarchistisch ideaal, daar was niets tegen. Met de jaren zouden ze inzien dat dit een te absoluut streven was en ze zouden vanzelf terugkeren naar de socialistische doelstellingen. Hun overtuiging zou er niet minder diep om worden. Wat wel een gevaar inhield, was dat dit enthousiasme "les novices du socialisme" ertoe zou brengen "à accepter aussi l'absurde tactique des anarchistes, destructive de toute organisation et de toute lutte collective sérieuse contre le capitalisme".

¹¹⁵ Rienzi (1893), *L'Anarchisme*, (Bibliothèque de propagande socialiste 2), Brussel. Het zou bij die brochure niet blijven; vermelden we nog: L. Troclet (1902), *Social-démocratie et anarchisme. Discours prononcés par l'auteur au meeting, tenu contradictoirement avec le docteur L. Hénauld le 20 janvier 1902 dans la salle des fêtes de "La Populaire" à Liège*, Gent; G. Plekhanoff (1907), *Anarchisme et socialisme*, (Germinal III-15), Gent.

De brochure was stevig met citaten gelardeerd. Het uitgangspunt van Rienzi was dat de anarchisten op een irrationele wijze de stapsgewijze logica van de geschiedenis negeerden. De huidige generatie was niet méér voorbereid op een regime van totale vrijheid dan de inwoners van Java in staat waren te genieten van de verworvenheden van een Europeaan. De anarchisten dachten door een tikje met de toverstok de mensen tot hoogstaande wezens te kunnen omvormen, terwijl overal een ongemeen harde strijd om het bestaan woedde. Alsof vrijheid en onafhankelijkheid konden worden geënt op eeuwen ellende en onderdrukking. De Franse revolutie vormde een sprekend voorbeeld van het tegendeel. "L'An I de la liberté ne dura qu'un jour." Of met de Saint-Simon: "La liberté n'est ni un but, ni un moyen, c'est un effet du développement progressif." Als men niet wou terugvallen in de barbarij, dan moest men beperkingen stellen aan de individuele vrijheid. Enkel in gunstige sociale omstandigheden en door de ontwikkeling van een gemeenschapsgevoel zouden de mensen een hoger zedelijk peil bereiken, waardoor gezag uiteindelijk overbodig zou worden. De meeste anarchisten predikten met de geloofsijver van middeleeuwse fanatici, maar hadden slechts een vaag beeld van een samenleving "où chacun pourrait réaliser ses désirs et satisfaire ses caprices".

Het anarchistisch communisme kende als enige regel de absolute vrijheid. Het individu werd beschouwd als een persoonlijkheid die volkomen vrij was van banden met het verleden, het heden en de toekomst. Plichten van het individu tegenover de samenleving waren uit den boze; samenwerking gebeurde op louter vrijwillige basis. Maatschappelijke harmonie zou ontstaan uit het vrije spel van de individuele belangen. Maar welke moraal zou het respect voor de vrijheid van de ander opleggen, was de vraag van Rienzi. Het anarchistisch communisme zou enkel leiden tot het recht van de sterkste. En daar lag het belang van de "Volksstaat" die door de anarchisten zo werd gehekel. Het organisme zou de vrijheid mogelijk maken, niet voor enkelen, maar voor allen (gelijk). De individuele vrijheid moest daar ophouden, waar deze maatschappelijke noodzaak begon.

Uiteraard had het individu heilige rechten. Niettemin was de ontwikkeling van de persoonlijkheid enkel mogelijk in gemeenschap. Echte vrijheid veronderstelde een integrale ontplooiing (materieel en moreel) van het individu. (Mutatis mutandis zegden de anarchisten dit ook: welbegrepen eigenbelang was volgens hen essentieel sociaal.) En voor alles moest de mens zijn: "un des membres de l'humanité et la conception d'individu (doit) rester soumise à celle d'homme, de membre de la collectivité". Er moest een morele band bestaan, vrijheidsliefde moest samen gaan met naastenliefde om absolute vrijheid mogelijk te maken. De anarchisten, aldus Rienzi, dachten, onterecht, dat het persoonlijk belang zou samenvallen met het algemeen belang. Dat was hun zwakte en maakte het anarchisme tot een utopie.

De anarchisten hadden veel gemeen met de klassieke economen, alfeen wilden ze eerst de produktiemiddelen onteigenen om ze ter beschikking van iedereen te stellen. Dit verschil bewees de superioriteit van het anarchisme ten aanzien van het liberalisme. Terzelfdertijd bood dit Rienzi de gelegenheid om de anarchisten in hun kritiek op de sterke volksstaat te counteren. De anarchisten zouden onverbiddelijk moeten zijn bij hun onteigening, hun tegenstrevers de wet van de meerderheid opleggen, harder dan de socialisten het met het algemeen stemrecht ooit zouden moeten doen. Dat het parlementarisme op het recht van de meerderheid was gebaseerd, vormde overigens voor de anarchisten, bracht Rienzi nog even in herinnering, één van de hoofdredenen om dat politiek stelsel te bestrijden.

Niet aan individualisme was er gebrek, wel aan solidariteitsgevoel. De weg naar de morele perfectie en absolute vrijheid was lang. Een leerschool van ingeperkte vrijheid moest eraan vooraf gaan. De anarchisten liepen op nefaste wijze op de ontwikkeling vooruit. Hun reactie tegen de burgerlijke staat was volgens Rienzi te begrijpen, maar niet elke staat was slecht. Er bestond ook zoiets als het minste kwaad. Wetten gemaakt in het algemeen belang zouden grondig verschillen van de bestaande wetten die enkel het burgerlijk eigenbelang beoogden. En naarmate de individuele bekwaamheid om "zich zelf te besturen" zou groeien, kon het gezag, de regering zich steeds meer terugtrekken.

"La liberté est le but, l'autorité le moyen; la liberté est le droit, l'autorité est la garantie de ce droit." Dat met name deze stelling door de anarchisten als een contradictio in terminis werd gekapitteld, vermeldde Rienzi niet. Wel vond hij het nodig de anarchisten een stuk tegemoet te komen in hun kritiek op de leiders, "les meneurs". "A ce point de vue, la critique sévère des anarchistes fait plus de bien que de mal." Waar er gezag was, moest er controle zijn; waar er macht was, moesten misbruiken voorkomen worden. Maar verder ging de toegeving niet. In de strijd waren (uiteraard voorbeeldige) leiders, eenheid in de actie, organisatie en discipline (spijs alle nadelen ervan) noodzakelijk. Het zou de anarchisten nog wel zuur opbreken dat ze dit niet hadden ingezien, het zou hun noodlot worden, en mogelijk ook dat van de hele arbeidersbeweging ("C'est pourquoi ils sont les plus grands obstacles à la liberté.") Hopelijk zouden de anarchisten in deze beslissende tijden hun theorieën laten voor wat ze waard waren en samen met de socialisten optrekken tegen de gemeenschappelijke vijand. Die vijand - "il est peut-être inutile de le nommer mais c'est utile pour les anarchistes qui combattent plus ardemment les socialistes que les capitalistes" - die vijand was het georganiseerd leger van de bezittende klasse. Meteen werd daar een regelrechte bedreiging aan gekoppeld. Als de anarchisten de socialisten niet zouden ondersteunen, moesten deze laatsten niet aarzelen: "plutôt pas de troupes auxiliaires, que des soldats infidèles qui nous tireraient dans le dos".

Dan geen discussie meer over theorieën: "leur attitude de traitres fait de leur destruction, une nécessité de la guerre et un pénible devoir".

Toch kregen de anarchisten nog op één punt gelijk. Er bestond, volgens Rienzi, in de beweging het gevaar dat de "Vierde Stand" zichzelf overdreven privileges zou toekennen ten koste van andere sociale klassen, in het bijzonder het Lumpenproletariat. Veel socialisten gevoelden afkeer voor dat "uitvaagsel van de samenleving" wegens zijn gebrek aan klassebewustzijn. Hier kon de anarchistische onbevooroordeelde kritiek van nut zijn. En dan kwam het wat merkwaardige zinnetje: "Souhaitons que ces nouveaux parias trouvent protection auprès des anarchistes"; het welzijnswerk aan de anarchisten?

Het eindvonnis was duidelijk. Een samenleving waar volledige vrijheid heerste, werd slechts mogelijk als het egoïsme uit alle harten verdwenen was, "quand l'homme trouvera plus de plaisir à se sacrifier qu'à jouir, quand l'amour sera plus puissant que l'intérêt personnel". Zolang echter het egoïsme de bovenhand haalde, bleef het anarchisme een utopie. "La propagande pour la liberté individuelle ne fera que retarder le lever du soleil de la liberté sur le monde. C'est ce qui condamne également l'anarchisme au point de vue moral."